

The image shows the ruins of an ancient stone building, likely a church or monastery, with several arched openings. The stone is weathered and yellowish-brown. The sky is bright blue with some white clouds. The text is overlaid on the right side of the image.

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ιστορία • μύθος • θρησκεία

Γενική Εποπτεία

Δρ. Μαρίνα Σολομίδου Ιερωνυμίδου

Κείμενα-Επιμέλεια

Θέκλα Παπαντωνίου

Δρ. Πετρούλα Χατζηττοφή

Επιστημονική επιμέλεια κειμένων

Dr. Alain Le Brun και Odile Daune Le Brun (Χοιροκοιτία)

Ομότιμη Καθ. Μαρία Ιακώβου (Παλαίταφος)

Ομότιμος Καθ. Δημήτριος Μιχαηλίδης (Νέα Πάφος)

Δρ. Σοφοκλής Χατζησάββας (Τάφοι των Βασιλέων)

Δρ. Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου (Βυζαντινές εκκλησίες)

Φωτογραφίες

Silvio Augusto Rusmigo

© Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου

© Κυπριακή Εθνική Επιτροπή UNESCO

© Getty Conservation Institute (εξώφυλλο, σ. 22, 23, 26, 27)

© Υφυπουργείο Τουρισμού Κύπρου (σ. 60)

Βάσος Στυλιανού

© Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου (σ. 30)

Thomas Sagory

© Alain Le Brun and Odile Daune Le Brun (σ. 14)

Σχεδιασμός

Λυδία Κυπριανού

Εκτύπωση

Laser Graphics Ltd

Έκδοση

Κυπριακή Εθνική Επιτροπή UNESCO

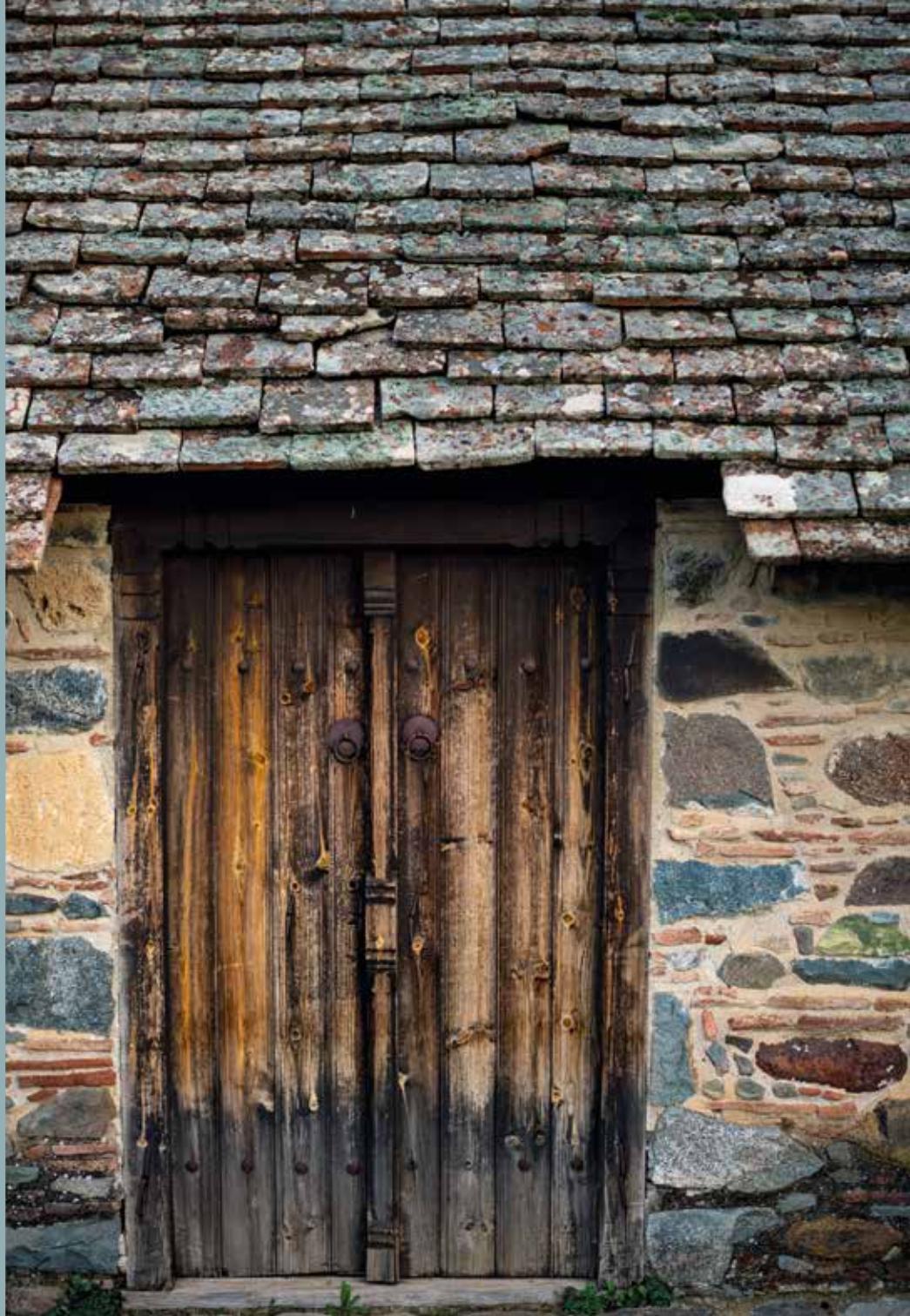
Λευκωσία 2025

ISBN: 978-9963-0-0208-5

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	6
Χάρτης: Μνημεία και Τοποθεσίες Παγκόσμιας Κληρονομιάς της Κύπρου	8
Μουσεία με συναφείς συλλογές.....	9
Χοιροκοιτία.....	10
Πάφος	16
Παλαίπαφος	18
Νέα Πάφος.....	24
Τοιχογραφημένες εκκλησίες στο Τρόοδος	38
Εκκλησία του Αγίου Νικολάου της Στέγης, Κακοπετριά	44
Εκκλησία της Παναγίας Ποδύθου, Γαλάτα.....	46
Εκκλησία της Παναγίας Φορβιώτισσας (Ασίνου), Νικητάρι	48
Εκκλησία Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι, Πλατανιστάσα	50
Εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, Παλαιχώρι.....	52
Εκκλησία του Τιμίου Σταυρού, Πελένδρι	54
Εκκλησία της Παναγίας του Άρακα, Λαγουδερά.....	56
Μονή του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, Καλοπαναγιώτης	60
Εκκλησία της Παναγίας, Μουτουλλάς	64
Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, Πεδουλάς	66
Βιβλιογραφία	70

Η Κύπρος, ένα νησί στο μεταίχμιο Ανατολής και Δύσης, είναι διάσπαρτη με μνημεία που τεκμηριώνουν την αδιάλειπτη ανθρώπινη παρουσία από την προϊστορική εποχή μέχρι τις μέρες μας. Στα κατάλοιπα αυτά, τεκμήρια της δημιουργικότητας τόσο των ντόπιων, όσο και των επισκεπτών που άφησαν το αποτύπωμά τους στον πολιτιστικό της χάρτη, συνυφαίνονται αρμονικά η ιστορία, το τοπίο, ο μύθος και η θρησκεία. Όλα μαζί αντανακλούν την πολυτάραχη διαδρομή του νησιού στον χρόνο και αναδεικνύουν τον ρόλο του ως κόμβου πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων και ώσμωσης.

Από τα επιβλητικά ερείπια των πόλεων-κρατών της 2^{ης} και 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. έως τη βαθιά πνευματικότητα που αποπνέει η τέχνη των ταπεινών εξωκκλησιών της κυπριακής υπαίθρου, τα μνημεία της Κύπρου αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς και της συλλογικής ανθρώπινης μνήμης.

Οι τρεις εγγραφές της Κύπρου στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO συνδέονται με καίριους σταθμούς στην ιστορική και πολιτισμική εξέλιξη του νησιού, όπως αυτή διαμορφώθηκε παράλληλα με άλλους μεγάλους πολιτισμούς της Μεσογείου. Ο νεολιθικός οικισμός της Χοιροκοιτίας, η Πάφος (Παλαίπαφος και Νέα Πάφος), καθώς και οι δέκα τοιχογραφημένες εκκλησίες του Τροόδου, συγκαταλέγονται ανάμεσα στις πιο χαρακτηριστικές ψηφίδες του πολιτισμικού μωσαϊκού της Κύπρου και δικαίως κατέχουν θέση στον παγκόσμιο χάρτη πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η μελέτη της ιστορίας των μνημείων αυτών αποκαλύπτει τη δυναμική συνύπαρξη φαινομενικά ετερόκλητων στοιχείων, τη διαρκή αλληλεπίδραση μυθολογίας και θρησκευτικής πίστης, την αδιάσπαστη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό του περιβάλλον, καθώς και τη μετατροπή υπαρξιακών αγωνιών, προσδοκιών και βιωμάτων σε έργα τέχνης.

Η έκδοση αυτή σας προσκαλεί σε ένα ταξίδι ανακάλυψης των πολιτιστικών θησαυρών Παγκόσμιας Κληρονομιάς της Κύπρου—μια διαδρομή που δεν ανακαλεί απλώς το παρελθόν, αλλά αναδεικνύεται ως πηγή έμπνευσης για το μέλλον, αντλώντας από την ανθεκτικότητα και τη δημιουργική δύναμη των ανθρώπων που προηγήθηκαν.

Μνημεία και Τοποθεσίες Παγκόσμιας Κληρονομιάς της Κύπρου

- 1 Εκκλησία του Αγίου Νικολάου της Στέγης, Κακοπετριά
- 2 Εκκλησία της Παναγίας Ποδύθου, Γαλάτα
- 3 Εκκλησία της Παναγίας Φορβιώτισσας (Ασίνου), Νικητάρι
- 4 Εκκλησία Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι, Πλατανιστάσα
- 5 Εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, Παλαιχώρι
- 6 Εκκλησία του Τιμίου Σταυρού, Πελένδρι
- 7 Εκκλησία της Παναγίας του Άρακα, Λαγουδερά
- 8 Μονή του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, Καλοπαναγιώτης
- 9 Εκκλησία της Παναγίας, Μουτουλλάς
- 10 Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, Πεδουλάς

ΜΟΥΣΕΙΑ ΜΕ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Κυπριακό Μουσείο, Λευκωσία

Στο μουσείο εκτίθενται αρχαιολογικά ευρήματα από τις πρωϊμότερες περιόδους της ανθρώπινης παρουσίας στο νησί (11^η χιλιετία π.Χ.) μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο. Μεταξύ άλλων, περιλαμβάνονται ευρήματα από τη Χοιροκοιτία και την Πάφο.

Βυζαντινό Μουσείο, Λευκωσία

Τα εκθέματα του μουσείου χρονολογούνται από τον 4^ο έως τον 18^ο αιώνα. Εκτενές πληροφοριακό υλικό περιλαμβάνεται στις πινακίδες της έκθεσης, ενώ τη μουσειακή εμπειρία εμπλουτίζουν σύγχρονα ψηφιακά μέσα και κωδικοί QR. Μεταξύ άλλων, οι επισκέπτες του μουσείου έχουν τη δυνατότητα να εξερευνήσουν, μέσα από διαδραστικές οθόνες, τις βυζαντινές εκκλησίες στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO.

Αρχαιολογικό Μουσείο Επαρχίας Λάρνακας

Το μουσείο φιλοξενεί μια μεγάλη συλλογή ευρημάτων, τα οποία προέρχονται από ολόκληρη την Επαρχία Λάρνακας. Συμπεριλαμβάνονται αντικείμενα από την αρχαία πόλη-βασίλειο του Κιτίου και τους νεολιθικούς οικισμούς της Χοιροκοιτίας και της Τέντας-Καλαβασού.

Τοπικό Αρχαιολογικό Μουσείο Παλαιπάφου

Το μουσείο στεγάζεται μέσα στον αρχαιολογικό χώρο των Κουκλιών, στην ανατολική πτέρυγα της μεσαιωνικής έπαυλης των Λουζινιανών. Παρουσιάζει

αντικείμενα που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές του Ιερού της Αφροδίτης, των θυλάκων της πόλεως, καθώς και των νεκροπόλεων της ευρύτερης περιοχής.

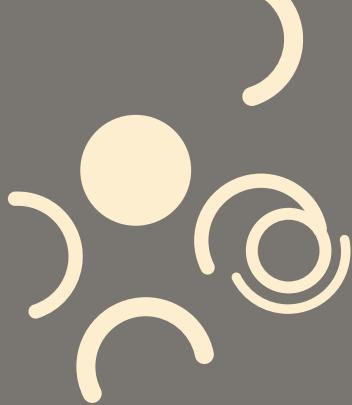
Αρχαιολογικό Μουσείο Επαρχίας Πάφου

Η συλλογή του μουσείου περιλαμβάνει ευρήματα από την περιοχή της Πάφου που χρονολογούνται από τη Νεολιθική εποχή έως τη Ρωμαϊκή εποχή (4^{ος} αιώνας μ.Χ.). Τα εκθέματα προέρχονται κυρίως από την Παλαίπαφο (Κούκλια), τη Νέα Πάφο, την περιοχή Μαρίου-Αρσινόης (Πόλης), καθώς και από την Πέγεια, την Κισσόνεργα, τη Λέμπα, τις Πάνω Αρόδες, τη Σαλαμιού, τα Ακουρδάλια, τον Πωμό, το Κιδάσι και τη Γεροσκήπου. Εκτίθενται επίσης σημαντικά ευρήματα από τις ρωμαϊκές οικίες της Νέας Πάφου.

Βυζαντινό Μουσείο Πεδουλά

Στη συλλογή του μουσείου ανήκουν σπάνιες εικόνες, ιερά σκεύη, βυζαντινά χειρόγραφα και εκκλησιαστικά βιβλία που χρονολογούνται από τον 12^ο έως τον 20^ο αιώνα. Ανάμεσα στα πολυτιμότερα εκθέματα ξεχωρίζουν οι εικόνες της Παναγίας Οδηγήτριας (13^{ος} αιώνας), της Παναγίας Ελεούσας (14^{ος} αιώνας) και του αγίου Γεωργίου του Δρακοκτόνου με σκηνές από τον βίο του. Εξίσου εντυπωσιακές είναι οι εικόνες του Κύπριου αγιογράφου Μηνά (1474 περίπου), ο οποίος φιλοτέχνησε και τον εσωτερικό διάκοσμο του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

● ΑΜΜΟΧΩΣΤΟΣ

ΧΟΙΡΟΚΟΙΤΙΑ

Ένα παράθυρο στην
Προϊστορία της Κύπρου

Κατά τη διάρκεια της 7^{ης} χιλιετίας, ένας ιδιαίτερος νεολιθικός πολιτισμός άνθισε στην Κύπρο, ο οποίος πήρε το όνομά του από τον οικισμό της Χοιροκοιτίας. Αυτός ο πολιτισμός συνιστά αποτέλεσμα μιας μακράς πορείας, κατά την οποία, σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες, μετά από επανειλημμένες εποχιακές επισκέψεις κυνηγών κατά την 11^η χιλιετία π.Χ., η εγκατάσταση πληθυσμών από τις γειτονικές ηπειρωτικές περιοχές τεκμηριώνεται ήδη από το πρώτο μισό της 9^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Ένα νεολιθικό χωριό

Ο οικισμός της Χοιροκοιτίας, ο οποίος ιδρύθηκε κατά το δεύτερο μισό της 7^{ης} χιλιετίας, βρίσκεται στις πλαγιές ενός λόφου που περικλείεται εν μέρει από μια ελικοειδή καμπή του ποταμού Μαρωνίου. Περιβαλλόταν από έναν εντυπωσιακό περίβολο, ο οποίος περιλάμβανε ένα σύστημα σημείων πρόσβασης. Μέσα σε αυτόν τον περίβολο, οι κατοικίες ήταν πυκνά δομημένες.

Η βασική αρχιτεκτονική μονάδα είναι ένα κυκλικό κτίριο με επίπεδη στέγη. Τα δομικά υλικά που χρησιμοποιούνται, χωριστά ή σε συνδυασμό, είναι πέτρες και πλίνθοι. Μια κατοικία αποτελείται από αρκετές τέτοιες κυκλικές κατασκευές, οργανωμένες γύρω από έναν υπαίθριο χώρο σαν αυλή, εξοπλισμένο με μια εγκατάσταση άλεσης σιτηρών.

Εργαλεία της καθημερινής ζωής

Οι κάτοικοι δεν γνώριζαν την κεραμική. Χρησιμοποιούσαν την πέτρα για την κατασκευή πολυάριθμων δοχείων και αγγείων, σε ποικίλα σχήματα. Αναμφίβολα χρησιμοποιούνταν και άλλα, ευπαθή υλικά, όπως το ξύλο, τα είδη καλαθοπλεκτικής ή τα δέρματα, ωστόσο δεν έχει διασωθεί τίποτα από αυτά. Από πέτρα κατασκευάζονταν επίσης πελέκες και σφύρες, εργαλεία άλεσης, κοσμήματα και ανθρωπόμορφα ειδώλια. Στα εργαλεία περιλαμβάνονταν λεπίδες και δρεπάνια από πυριτόλιθο, καθώς και οστέινες βελόνες και σουβλιά.

Κτηνοτροφία, κυνήγι και γεωργία

Το εσωτερικό του οικισμού προοριζόταν για τους ανθρώπους. Τα ζώα, όπως πρόβατα, κασίκες και χοίροι, κρατούνταν έξω από τον οικισμό. Εκτός από την εκτροφή ζώων, η οικονομία της κοινότητας βασιζόταν στο κυνήγι (ελαφιών) και στη γεωργία. Καλλιεργούνταν μονόκοκκο και δίκκοκο σιτάρι και, σε μικρότερο βαθμό, κριθάρι, καθώς και όσπρια όπως οι φακές.

Ζωή και θάνατος

Οι νεκροί δεν διαχωρίζονταν από τους ζωντανούς. Θάβονταν σε λάκκους που σκάβονταν μέσα στο ίδιο το σπίτι. Σε ορισμένες περιπτώσεις, δίπλα στον νεκρό τοποθετούνταν πέτρινα αγγεία σκόπιμα θραυσμένα. Μετά την τοποθέτηση του σώματος στον τάφο, ο λάκκος σκεπαζόταν και οι ζωντανοί μπορούσαν να επιστρέψουν στο σπίτι.

Μια ζωντανή εμπειρία

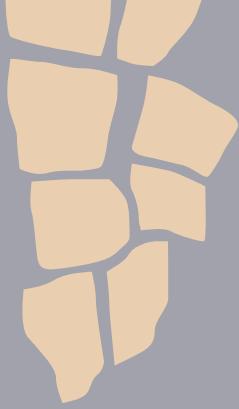
Σήμερα, οι επισκέπτες μπορούν να περιηγηθούν στον χώρο και να δουν πέντε κυκλικά κτίσματα, καθώς και τμήμα του περιβόλου με μία από τις εισόδους του οικισμού, ανακατασκευασμένα με παραδοσιακές τεχνικές και τα ίδια υλικά που χρησιμοποιούνταν κατά τη Νεολιθική περίοδο. Πρόσφατα, χρησιμοποιήθηκαν τεχνολογίες εικονικής πραγματικότητας για τη δημιουργία εικονικής περιήγησης του νεολιθικού οικισμού, παρουσιάζοντας στους επισκέπτες τα βασικά χαρακτηριστικά του.

Κληρονομιά παγκόσμιας αξίας

Η Χοιροκοιτία εντάχθηκε στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς το 1998, καθώς προσφέρει ανεκτίμητα επιστημονικά στοιχεία για τις απαρχές της μόνιμης ανθρώπινης εγκατάστασης στη Μεσόγειο και πέραν αυτής, τεκμηριώνοντας παράλληλα τον καθοριστικό ρόλο της Κύπρου στην κατανόηση της ιδιαίτερης πορείας που ακολούθησαν οι προϊστορικές κοινότητες στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στο περιβάλλον τους.

ΠΑΦΟΣ

Η πόλη των μύθων
και της ιστορίας

ΠΑΛΑΙΠΑΦΟΣ

Κοντά στις εκβολές του ποταμού Διαρίζου, στις νοτιοδυτικές ακτές της Κύπρου, συναντούμε τη μόνη θέση του νησιού που η ιστορία της, από την αρχαιότητα ως σήμερα, αποτυπώνεται στα τρία τοπωνύμια με τα οποία είναι γνωστή: Πάφος-Παλαίπαφος-Κούκλια. Η σύγχρονη κοινότητα των Κουκλιών -παραφθορά της μεσαιωνικής ονομασίας *Couvoucle/Covocle* (Κουβούκλιο)- ζει επί των ερειπίων μικρού μόνο τμήματος της αρχαίας πολιτείας της Πάφου. Πρώτος ο Όμηρος αναφέρει την Πάφο ως τη θέση φημισμένου ιερού για τη λατρεία της θεάς Αφροδίτης (Οδύσσεια θ 362-363), την οποία, μάλιστα, αποκαλεί και Κύπριδα (Ιλιάδα Ε 330).

Η Πάφος ιδρύθηκε ως εμπορικό λιμάνι την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (1700 π.Χ.). Μερικούς αιώνες αργότερα εξελίχθηκε στο πρώτο αστικό-διοικητικό κέντρο της νοτιοδυτικής Κύπρου και διατηρήθηκε ως έδρα της πόλης-κράτους της Πάφου μέχρι και το τέλος της Κυπρο-Κλασικής περιόδου. Τον 4^ο αιώνα π.Χ., η μεταφορά του λιμανιού 11 χιλιόμετρα δυτικότερα οδήγησε στην ίδρυση της Νέας Πάφου, η οποία έγινε η νέα πρωτεύουσα της πολιτείας λίγο πριν από την κατάλυση όλων των ανεξάρτητων πόλεων-κρατών της Κύπρου από τον Πτολεμαίο Α΄ Σωτήρα, το 300 π.Χ. Έκτοτε, η Πάφος μετονομάστηκε σε Παλαιά Πάφο-Παλαίπαφο.

Ο ιερός τόπος της Κύπριδας Αφροδίτης

Η Παλαιάφαρος ήταν ο σπουδαιότερος τόπος λατρείας της θεάς Αφροδίτης στην αρχαιότητα. Κορυφαίο μνημείο τόσο της Πάφου, όσο και της Παλαιάφου, ήταν το μεγαλιθικό τέμενος (ιερός περίβολος-από το ρήμα τέμνω) της Κύπριδας θεάς, το οποίο ανεγέρθηκε στις αρχές του 12^{ου} αιώνα π.Χ. σε οροπέδιο απ' όπου επέβλεπε το λιμάνι. Στα επόμενα 800 χρόνια λειτούργησε ως ο «καθεδρικός ναός» των βασιλικών δυναστειών της Πάφου, οι ηγέτες της οποίας είχαν διπλό αξίωμα: ήταν Βασιλείς της Πάφου και Ιερείς της Ανασσας, αντλώντας ουσιαστικά τη νομιμοποίησή τους, ως ηγεμόνες, μέσα από τη στενή σύνδεση με τη θεϊκή λατρεία. Σύμφωνα με απεικονίσεις σε νομίσματα και φυλακτά της Ρωμαϊκής περιόδου, στο τέμενος υπήρχε τριμερές άδυτο, στο κέντρο του οποίου φυλασσόταν ένας κωνικός βαίτυλος, το ανεικονικό σύμβολο της Κύπριδας θεάς, η οποία, σύμφωνα με τον μύθο, αναδύθηκε από τους αφρούς των κυμάτων της γειτονικής ακτής. Ο βαίτυλος εντοπίστηκε στα ερείπια του ιερού και εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο των Κουκλιών.

Πόλη, νεκροπόλεις και εργαστήρια

Η Παλαίπαφος δεν ήταν μόνο κέντρο λατρείας, αλλά και ζωντανό αστικό κέντρο με εργαστήρια και πλούσια ταφικά συγκροτήματα που στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού συνυπήρχαν με τους οικιστικούς θύλακες γύρω από το λιμάνι. Ένας από αυτούς, ο θύλακας της *Ευρετής*, βορειοανατολικά του ιερού, συγκέντρωνε στον 12^ο αιώνα π.Χ. τα εργαστήρια εξειδικευμένων τεχνιτών που επεξεργάζονταν σπάνιες πρώτες ύλες, όπως το ελεφαντόδοντο.

Από τον 11^ο αιώνα π.Χ. ιδρύονται μεγάλες κοινοτικές νεκροπόλεις λαξευτών τάφων πέραν του αστικού περιβάλλοντος, σε ακτίνα πέντε χιλιομέτρων από τα ανατολικά (π.χ. νεκρόπολη *Σκάλες*) στα δυτικά (π.χ. νεκρόπολη *Πλάκες*). Τα κτερίσματα της Κυπρο-Γεωμετρικής εποχής, αντικείμενα συμποσίου και οπλισμός, είναι τα πλουσιότερα που έχουν βρεθεί στο νησί και φαίνεται να συνοδεύουν ταφές αριστοκρατών και πολεμιστών. Σε χάλκινο οβελό του 10^{ου} αιώνα π.Χ. από τάφο στις *Σκάλες* εντοπίζεται η αρχαιότερη μέχρι σήμερα ελληνική επιγραφή της Κύπρου, στην οποία το όνομα *Οφέλτας* της Αρκαδο-Κυπριακής διαλέκτου είναι γραμμένο με σύμβολα της Κυπρο-Μινωικής γραφής, της συλλαβικής γραφής του νησιού.

Στην Κυπρο-Αρχαϊκή περίοδο ανεγείρεται στο οροπέδιο *Μάρτσελλος*, βόρεια του ιερού, ένα εντυπωσιακό οχυρωματικό έργο, τμήμα του οποίου έχει ανασκαφεί μαζί με εκατοντάδες θραυσμένων αγαλμάτων και λίθινων ελληνικών συλλαβικών επιγραφών που προέρχονται από βασιλικό ιερό. Αντιπροσωπευτικά δείγματα εκτίθενται στο Μουσείο Κουκλιών.

Στα ανατολικά του ιερού, νέα ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι το οροπέδιο Χατζηαπτούλλας και το παρακείμενο έξαρμα της Λαόνας ήταν τμήματα τειχισμένης ακρόπολης των Κυπρο-Κλασικών χρόνων. Στον Χατζηαπτούλλά, δίπλα από λιθόκτιστο ανακτορικό οικοδόμημα, ανασκάπτεται μεγάλο εργαστηριακό σύμπλεγμα στο οποίο, εκτός από την παραγωγή λαδιού, τεκμηριώνεται και η επένδυση της βασιλικής δυναστείας στην παραγωγή πορφύρας. Στη Λαόνα το τείχος διατηρείται κατά τόπους σε ύψος που φτάνει τα 7 μέτρα, διότι είχε κατακωθεί και συντηρηθεί κάτω από μνημειακό τύμβο που φαίνεται να ανεγέρθηκε στον ύστερο 4^ο ή πρώιμο 3^ο αιώνα, με τη συμβολή Μακεδόνων μηχανικών.

Η Παλαίπαφος και τα μνημεία της Πτολεμαϊκής και Ρωμαϊκής περιόδου

Το εμβληματικό ιερό της Παφίας Αφροδίτης έζησε μια δεύτερη ζωή στα χρόνια της πτολεμαϊκής και ρωμαϊκής κυριαρχίας, όταν αναδείχθηκε σε παγκύπριο ιερό και κέντρο λειτουργίας του Κοινού των Κυπρίων, ενός συμβουλίου των πόλεων της νήσου επιφορτισμένου με τη λατρεία των ηγεμόνων. Στην Κύπρο δεν υπήρχαν παγκύπρια ιερά, κατ' αναλογία προς τα πανελλήνια. Οι Πτολεμαίοι, όμως, στη βάση μιας μακρόπνοης στρατηγικής που στόχευε στη δημιουργία ενός ενοποιημένου πολιτικού και λατρευτικού περιβάλλοντος, μετέτρεψαν το ιερό της Πάφου στο πρώτο παγκύπριο ιερό, όπου μαζί με την Αφροδίτη λατρεύονταν και οι ηγεμόνες.

Σχεδόν όλα τα μνημεία που περιβάλλουν σήμερα το τέμενος αφορούν κτίρια της Ρωμαϊκής περιόδου. Παρά τη διεθνή φήμη που απέκτησε το ιερό στα ελληνορωμαϊκά χρόνια, η Παλαίπαφος συρρικνώθηκε σε μια ιερή κωμόπολη, στο οροπέδιο του ιερού, που εξυπηρετούσε πλέον κυρίως τους προσκυνητές.

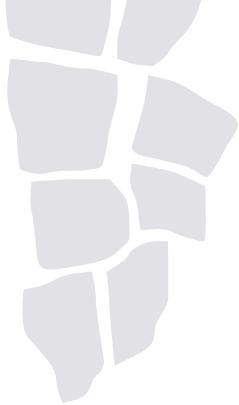
Η διάρκεια ζωής και αδιάκοπης λειτουργίας του ιερού της Πάφου και Παλαιπάφου είναι σπάνια: ιδρύθηκε το 1200 π.Χ. και διέκοψε τη λειτουργία του τον 4^ο αιώνα μ.Χ., εξαιτίας της διάδοσης και επικράτησης του Χριστιανισμού.

Τα Κούκλια και τα μεσαιωνικά μνημεία

Δεν γνωρίζουμε πώς και πότε η Παλαίπαφος άρχισε να καλείται *Κουβούκλιο* (*Couvoucle/Covocle*). Αν και ο όρος παραπέμπει στη Βυζαντινή περίοδο, το μνημείο που συνδέεται με αυτό το όνομα είναι η μεσαιωνική αγρέπαυλη της βασιλικής οικογένειας των Λουζινιανών. Το κτίριο που σήμερα στεγάζει το Μουσείο Κουκλιών, ανεγέρθηκε εντός του ιερού. Πολλοί μονόλιθοι του τεμένους χρησιμοποιήθηκαν για να κατασκευαστούν μύλοι για την επεξεργασία και παραγωγή ζάχαρης από τις φυτείες ζαχαροκάλαμου που καλλιεργήθηκαν στο φέουδο των Κουκλιών. Μια πλήρης βιομηχανική μονάδα παραγωγής ζάχαρης ανασκάφηκε στο παραλιακό μέτωπο της κοινότητας των Κουκλιών, στη θέση *Σταυρός*.

ΝΕΑ ΠΑΦΟΣ

Η Νέα Πάφος ιδρύθηκε στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από τον Νικοκλή, τον τελευταίο βασιλιά της πόλεως-κράτους της Πάφου, σε μια στρατηγική τοποθεσία στη δυτική ακτή της Κύπρου. Η πόλη εξελίχθηκε γρήγορα σε σημαντικό διοικητικό κέντρο και εμπορικό λιμάνι της Κύπρου. Κατά τους δύο και πλέον αιώνες κυριαρχίας των Πτολεμαίων της Αιγύπτου στην Κύπρο (294-58 π.Χ.), η Νέα Πάφος γνώρισε σημαντική ανάπτυξη τόσο λόγω της σημασίας των πρώτων υλών της ενδοχώρας της, του χαλκού και της ξυλείας, όσο και λόγω της εγγύτητας του λιμανιού της με την Αλεξάνδρεια.

Πρωτεύουσα της Κύπρου

Τον 2^ο αιώνα π.Χ. η Νέα Πάφος έγινε πρωτεύουσα του νησιού, διατηρώντας τον ρόλο αυτό και μετά την προσάρτηση της Κύπρου στη Ρώμη, το 58 π.Χ. Στα χρόνια των Σεβήρων (τέλη 2^{ου}-αρχές 3^{ου} αιώνα μ.Χ.) η πόλη γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της. Επονομάστηκε, τότε, «Σεβαστή Κλαυδία, Φλαβία Πάφος, η ιερά Μητρόπολις των κατά Κύπρον πόλεων», αντιστακώντας το κύρος και την αυτοκρατορική εύνοια που απολάμβανε.

Η έλευση των αποστόλων και ο πρώτος Χριστιανός διοικητής

Το 45 μ.Χ. οι απόστολοι Παύλος και Βαρνάβας επισκέφθηκαν την Πάφο για να κηρύξουν τον Χριστιανισμό. Μετά τη διά θαύματος τύφλωση του μάγου Ελύμα από τον απόστολο Παύλο, ο Ρωμαίος ανθύπατος Λούκιος Σέργιος Παύλος ασπάστηκε τη νέα θρησκεία κι έτσι η Πάφος έγινε η πρώτη ρωμαϊκή επαρχία με Χριστιανό διοικητή. Ο Χριστιανισμός εδραιώθηκε σταδιακά στην πόλη, συνυπάρχοντας για μακρό χρονικό διάστημα με την παλαιά, ειδωλολατρική θρησκεία. Τον 4^ο αιώνα μ.Χ., μετά το Διάταγμα των Μεδιολάνων, άρχισαν να οικοδομούνται στην πόλη οι πρώτες χριστιανικές εκκλησίες.

Μετά από τους καταστροφικούς σεισμούς του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., νέα πρωτεύουσα της Κύπρου αποτέλεσε η Σαλαμίνα, η οποία μετονομάστηκε σε Κωνσταντία. Παρόλο που η Πάφος ανοικοδομήθηκε με λαμπρά κτίρια, η πολιτική υποβάθμιση οδήγησε τελικά στην παρακμή της, κυρίως μετά τις αραβικές επιδρομές του 7^{ου} αιώνα μ.Χ.

Τα μνημεία της πόλης

Στις κυριότερες αρχαιολογικές θέσεις της Νέας Πάφου περιλαμβάνονται η ελληνιστική νεκρόπολη, γνωστή ως «Τάφοι των Βασιλέων», οι ρωμαϊκές οικίες με τα εξαιρετικής τέχνης ψηφιδωτά δάπεδα, η ρωμαϊκή Αγορά με το Ωδείο, το αρχαίο Θέατρο και η χριστιανική βασιλική της Χρυσοπολίτισσας.

Οι Τάφοι των Βασιλέων

Οι «Τάφοι των Βασιλέων» (3^{ος} αιώνας π.Χ.-4^{ος} αιώνας μ.Χ.) αποτελούν το βόρειο τμήμα της νεκρόπολης της Νέας Πάφου, η οποία βρισκόταν έξω από τις οχυρώσεις της πόλης. Αν και ονομάστηκαν «Τάφοι των Βασιλέων» εξαιτίας της εντυπωσιακής κατασκευής τους, μέχρι πρόσφατα δεν είχε αποδειχθεί ότι αυτοί οι λαξευτοί τάφοι είχαν σχέση με βασιλικές ταφές.

Φαίνεται ότι αποτελούσαν χώρο ταφής Πτολεμαίων αξιωματούχων και της τοπικής αριστοκρατίας της Πάφου. Η ανεύρεση γερακιών μπροστά σε θήκη τάφου μοναδικής αρχιτεκτονικής και διακόσμου, υποδηλώνει τη χρήση του για την ταφή μέλους της δυναστείας των Πτολεμαίων, ίσως του τελευταίου βασιλιά της Κύπρου.

Οι μεγάλοι τάφοι, οι οποίοι μιμούνται οικίες της ίδιας εποχής, αναπτύσσονται γύρω από μια περιστυλη αυλή (αίθριο), προσβάσιμη μέσω ενός κλιμακωτού δρόμου. Οι νεκροί τοποθετούνταν σε νεκρικές θήκες, λαξευμένες στα τοιχώματα των ταφικών θαλάμων. Οι θήκες έκλειναν με λίθινη πλάκα ή κτιστό τοίχο, μερικές φορές με γραπτή διακόσμηση που μιμείται ξύλινη πόρτα. Τα αίθρια των μεγάλων τάφων, τα οποία διέθεταν πηγάδι, ήταν ανοικτά για προσφορές (χοές) στους νεκρούς σύμφωνα με τα ελληνικά έθιμα ταφής. Κατάλοιπα προσφορών σε πυρά βρέθηκαν σε αρκετές περιπτώσεις. Οι μνημειακοί «Τάφοι των Βασιλέων» που προοριζόνταν για τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, απηχούν Αλεξανδρινά πρότυπα και αντικατοπτρίζουν τον πλούτο και τον υψηλό βαθμό καλλιτεχνικής ανάπτυξης της ελληνιστικής και ρωμαϊκής πρωτεύουσας.

Οι ρωμαϊκές οικίες με τα ψηφιδωτά δάπεδα

Πολυτελείς κατοικίες της Ελληνιστικής και, κυρίως, της Ρωμαϊκής περιόδου, συγκεντρωμένες σε μια από τις καλύτερες συνοικίες της αρχαίας πόλης, περιλαμβάνονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Πάρκο της Κάτω Πάφου. Αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της οικιστικής αρχιτεκτονικής της εποχής, με δωμάτια γύρω από περίστυλη αυλή (αίθριο), ενώ παράλληλα ξεχωρίζουν για τον πλούσιο διάκοσμό τους με έργα γλυπτικής, τοιχογραφίες και ψηφιδωτά δάπεδα. Τα σωζόμενα ψηφιδωτά έργα, τα οποία απεικονίζουν μυθολογικά θέματα, σκηνές καθημερινής ζωής και διακοσμητικές συνθέσεις από φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα, αναδεικνύουν την Κύπρο ως ένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής ψηφιδωτών σε ολόκληρο τον ρωμαϊκό κόσμο. Τα κυπριακά εργαστήρια ψηφοθετών ανέπτυξαν τη δική τους τεχνοτροπία, η οποία ανήκει στην καλλιτεχνική παράδοση της Ανατολής.

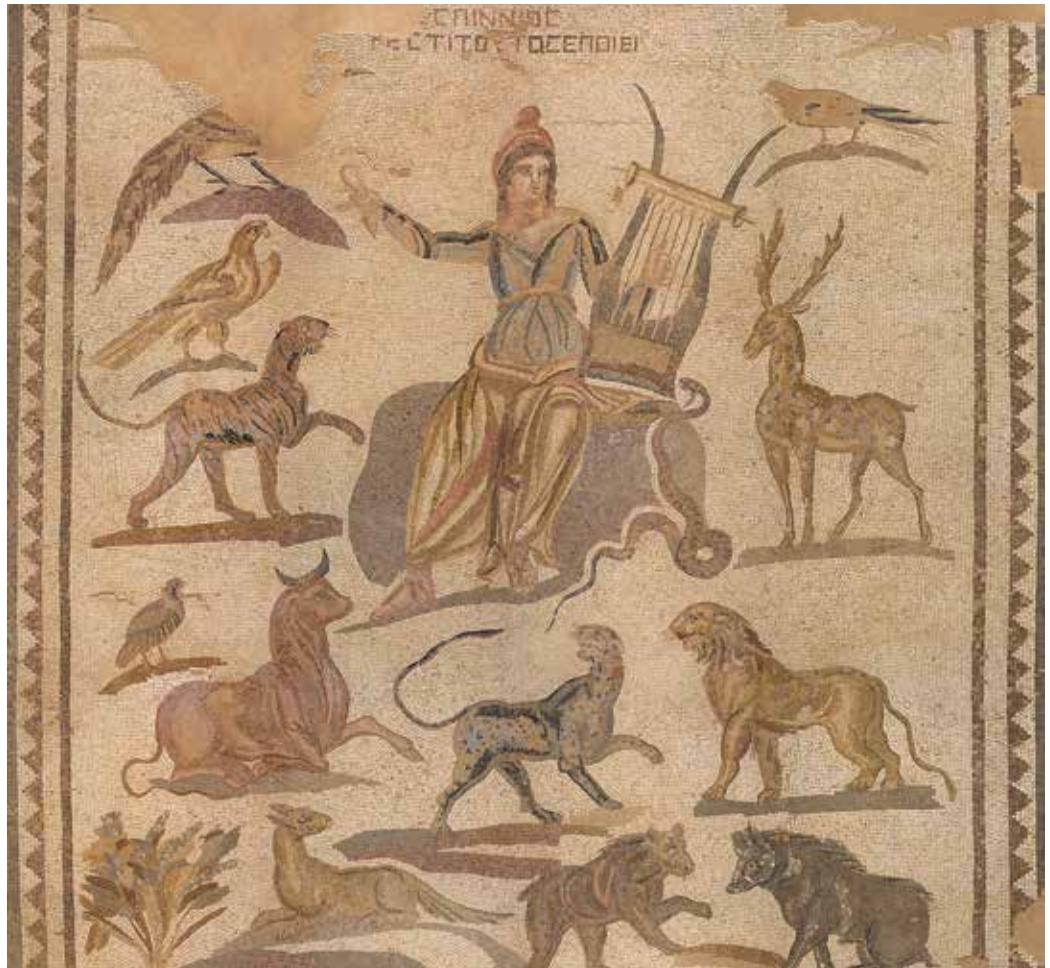

Η **Οικία του Διονύσου** (2^{ος}-4^{ος} αιώνας μ.Χ.) είναι ίσως η πλέον φημισμένη από τις κατοικίες, λόγω της διατήρησης του εκτεταμένου ψηφιδωτού διακόσμου της. Τα ψηφιδωτά δάπεδα, τα οποία καλύπτουν το ένα τέταρτο του κτισμένου χώρου, εικονίζουν μυθολογικές σκηνές, προσωποποιήσεις των τεσσάρων εποχών, καθώς επίσης σκηνές τρύγου και κυνηγιού, με απεικονίσεις εξωτικών ζώων. Ανάμεσα στις παραστάσεις ξεχωρίζουν ο Θρίαμβος του Διονύσου στη μεγαλύτερη αίθουσα της κατοικίας, το *tablinum* (δωμάτιο υποδοχής και τραπεζαρία), και η ιστορία του Ικαρίου και του Διονύσου στη δυτική στοά. Στην είσοδο της κατοικίας έχει τοποθετηθεί βοτσαλωτό δάπεδο, το οποίο προέρχεται από προγενέστερο, ελληνιστικό κτίριο (τέλη 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ.) που εντοπίστηκε κάτω από τη ρωμαϊκή οικία. Απεικονίζει το μυθικό θαλάσσιο τέρας Σκύλλα και είναι το πρωιμότερο ψηφιδωτό που έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα στο νησί.

Η **Έπαυλη του Θησέα** (2^{ος}-7^{ος} αιώνας μ.Χ.), το μεγαλύτερο ρωμαϊκό οικιστικό οικοδόμημα που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στην Κύπρο, αλλά και ένα από τα μεγαλύτερα της Μεσογείου, περιλαμβάνει πέραν των 100 δωματίων γύρω από αίθριο και διατηρεί περισσότερα από 1400 τετραγωνικά μέτρα με ψηφιδωτά δάπεδα. Ξεχωρίζουν για τα εικονιστικά θέματά τους τα ψηφιδωτά που παρουσιάζουν την πάλη του Θησέα και του Μινώταυρου μέσα στον λαβύρινθο, τον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη, καθώς και το πρώτο λουτρό του Αχιλλέα. Τα ψηφιδωτά αυτά ανήκουν σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις.

Η **Οικία του Ορφέα** (2^{ος}-4^{ος} αιώνας μ.Χ.), ένα επίσης πολυτελές κτίσμα της Ρωμαϊκής περιόδου, διασώζει ψηφιδωτό διάκοσμο εξαιρετικής ποιότητας. Το σπουδαιότερο από τα ψηφιδωτά της απεικονίζει τον Ορφέα καθισμένο σε βράχο, να μαγεύει με τη μουσική της λύρας του πλήθος ζώων που μαζεύονται γύρω του. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι το ίδιο ψηφιδωτό σώζει επιγραφή, στην οποία αναφέρεται το όνομα του χορηγού, πολύ πιθανό του ιδιοκτήτη της κατοικίας: Τίτος ή Γάιος Πίνιος Ρεστιτούτος. Άλλα ψηφιδωτά της ίδιας κατοικίας απεικονίζουν τον Ηρακλή και το λιοντάρι της Νεμέας, καθώς και μια Αμαζόνα με άλογο.

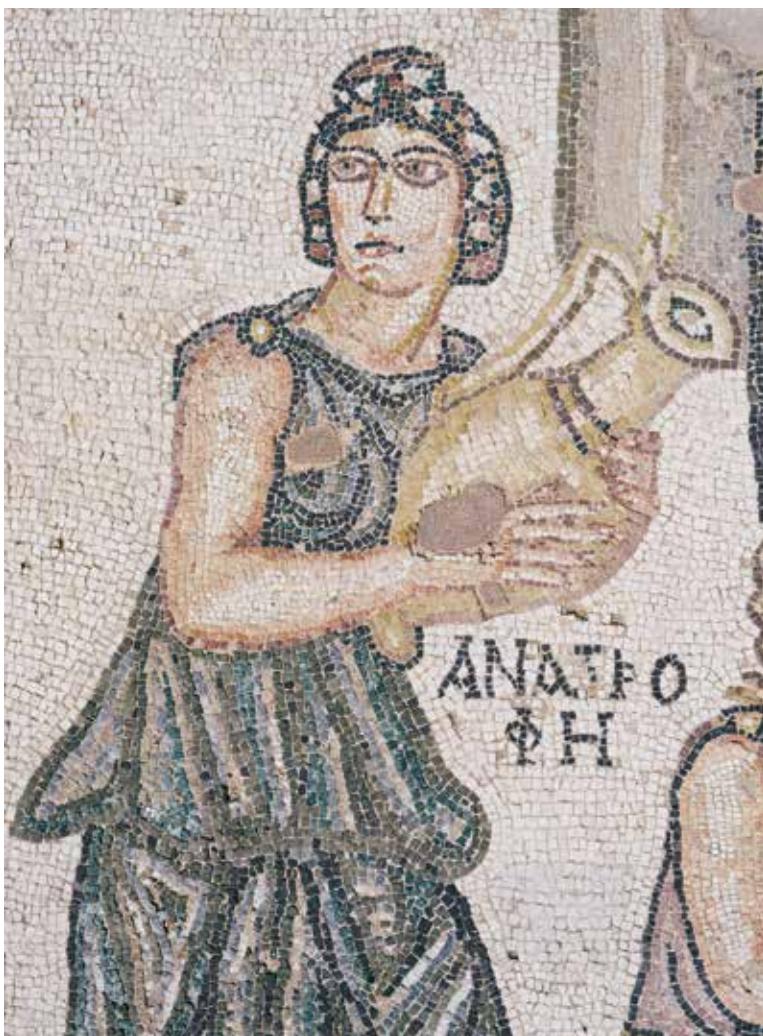

Η **Οικία του Αιώνος** διασώζει το πιο εντυπωσιακό και εικονογραφικά σημαντικό σύνολο ψηφιδωτών παραστάσεων της Πάφου, το οποίο χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. Το ψηφιδωτό δάπεδο της αίθουσας υποδοχής της κατοικίας περιλαμβάνει πέντε πίνακες, οι οποίοι απεικονίζουν το πρώτο λουτρό του Διονύσου, τη Λήδα και τον κύκνο, τον διαγωνισμό ομορφιάς ανάμεσα στην Κασσιόπεια και στις Νηρηίδες, τον Απόλλωνα και τον Μαρσύα, καθώς και τον θρίαμβο του Διονύσου. Πρόκειται για ανώτερης ποιότητας έργα με σύνθετες παραστάσεις, σκηνικά στοιχεία που δημιουργούν την αίσθηση του βάθους, και εκπληκτικά πλούσια χρωματική ποικιλία, η οποία διακρίνει την απόδοση των σωμάτων και των ενδυμάτων των μορφών.

Η τέχνη των ψηφιδωτών: υλικά, τεχνικές και τεχνίτες

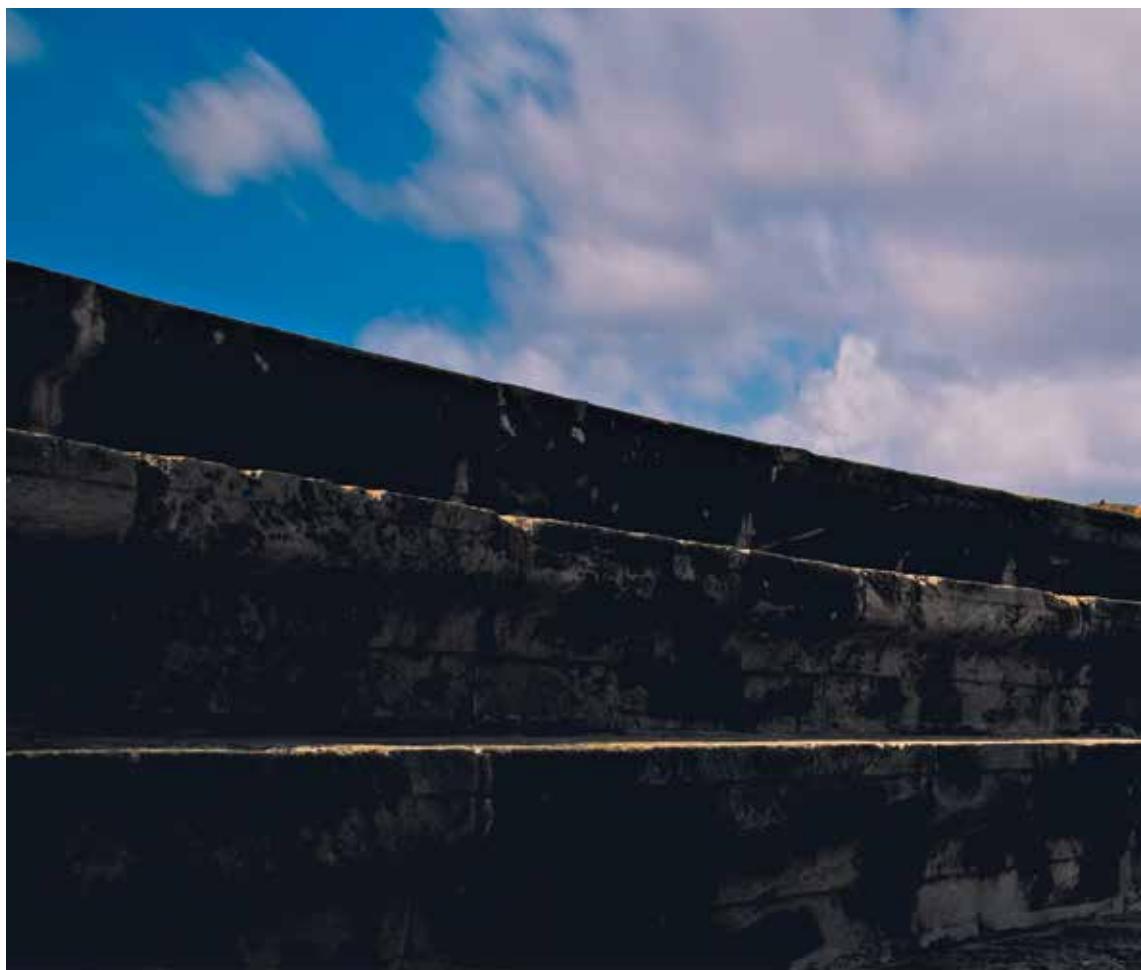
Τα δάπεδα κατασκευάζονταν από καλά οργανωμένα συνεργεία, τα οποία είχαν στη διάθεσή τους βιβλία σχεδίων από τα οποία αντέγραφαν ή εμπνέονταν. Οι ψηφίδες, δηλαδή τα μικρά κομμάτια πέτρας που χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή των ψηφιδωτών, προέρχονταν κατά βάση από πετρώματα της περιοχής, ενώ σε ορισμένες, σπάνιες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε και εισηγμένο μάρμαρο. Παράλληλα, πορτοκαλόχρωμες, μπλε, κίτρινες και πράσινες ψηφίδες ήταν φτιαγμένες από γυαλί. Παρόλο που τα ψηφιδωτά ήταν αρκετά φθηνά στην κατασκευή και οι ψηφοθέτες συγκαταλέγονταν στους χαμηλότερα αμειβόμενους τεχνίτες του ρωμαϊκού κόσμου, οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να διακοσμήσουν τις οικίες τους με τέτοια έργα.

Η ρωμαϊκή Αγορά, το Ωδείο και το Θέατρο

Σημαντικά οικοδομήματα δημόσιου χαρακτήρα που χρονολογούνται στη Ρωμαϊκή περίοδο (2^{ος} αιώνας μ.Χ.) εντοπίστηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα της Νέας Πάφου. Δυτικά της τετράστης Αγοράς, η οποία σώζεται σε ερείπια, βρίσκεται το αναστηλωμένο σήμερα Ωδείο της πόλης, μοναδικό μέχρι στιγμής στο είδος του σ' ολόκληρη την Κύπρο. Το οικοδόμημα είχε μορφή μικρού θεάτρου, επενδυμένου με πελεκητούς ασβεστόλιθους. Προοριζόταν για μουσικές και άλλες εκδηλώσεις, ενώ πιθανόν χρησίμευε και ως βουλευτήριο.

Το Θέατρο της Νέας Πάφου βρισκόταν στο βορειοανατολικό άκρο της, στην πλαγιά του λόφου Φάμπρικα. Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα, η κατασκευή του ήταν σύγχρονη με την ίδρυση της πόλης (περίπου 300 π.Χ.), ενώ κατά τη διάρκεια

της ζωής του δέχθηκε πολλές μετατροπές. Στα χρόνια της δυναστείας των Αντωνίνων (μέσα 2^{ου} αιώνα μ.Χ.) ανοικοδομήθηκε για να μπορεί να φιλοξενήσει μεγαλύτερο αριθμό θεατών, ενώ γύρω στα μέσα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. υπέστη τροποποιήσεις, ούτως ώστε να ανταποκρίνεται στις νέες ανάγκες για θεάματα: η ορχήστρα μετατράπηκε σε αρένα για θηριομαχίες και μονομαχίες, ενώ είχε πλέον τη δυνατότητα να μετατρέπεται και σε τεχνητή λίμνη για αναπαραστάσεις ιστορικών ναυμαχιών και μύθων που διαδραματίζονταν στο νερό. Το Θέατρο σταμάτησε να χρησιμοποιείται γύρω στα τέλη του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., και αρχιτεκτονικά μέλη του χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό για άλλα κτίσματα, όπως η κοντινή βασιλική της Χρυσοπολίτισσας.

Η βασιλική της Χρυσοπολίτισσας

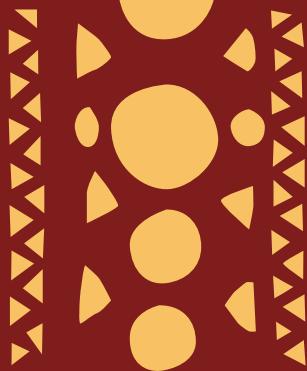
Η εδραίωση του Χριστιανισμού στην Κύπρο γύρω στα τέλη του 4^{ου} και στις αρχές του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. συνοδεύεται από την ανέγερση μεγάλων και μικρότερων βασιλικών, εκκλησιαστικών κτισμάτων ορθογωνίου σχήματος, χωρισμένων με κιονοστοιχίες σε κλίτη. Η βασιλική της Χρυσοπολίτισσας, μέρος του επισκοπικού συγκροτήματος της πόλης, είναι η δεύτερη μεγαλύτερη βασιλική που έχει ανασκαφεί μέχρι σήμερα στην Κύπρο, μετά από εκείνη του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα. Ήταν αρχικά επτάκλιτη και κατά την οικοδόμησή της, γύρω στα τέλη του 4^{ου} αιώνα μ.Χ., αξιοποιήθηκαν εκτενώς μαρμάρια και γρανιτένια αρχιτεκτονικά μέλη από παλαιότερα, εγκαταλελειμμένα κτίρια της πόλης, όπως το Θέατρο. Τη βασιλική κοσμούσαν εντοίχια και επιδαπέδια ψηφιδωτά, τοιχογραφίες, ορθομαρμαρώσεις (επενδύσεις των τοίχων με μεγάλα, ορθογώνια μάρμαρα) και μαρμαροθετήματα (διακοσμήσεις, τις οποίες δημιουργούσαν με τη χρήση μικρών κομματιών μαρμάρου σε διάφορα χρώματα και σχήματα). Στον πλούσιο διάκοσμο της βασιλικής χρησιμοποιήθηκαν πολύχρωμα μάρμαρα από διάφορες περιοχές της Αιγύπτου, της Μικράς Ασίας και του Αιγαίου.

Κληρονομιά παγκόσμιας αξίας

Η Πάφος έχει αναγνωρισθεί ως Μνημείο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO, χάρη στον καθοριστικό θρησκευτικό και πολιτιστικό ρόλο που διαδραμάτιζε ως κέντρο λατρείας της Αφροδίτης και άλλων προελληνικών θεοτήτων, όπως και τον σημαντικό ρόλο της στη διάδοση του Χριστιανισμού. Τα πλούσια αρχαιολογικά κατάλοιπα της Παλαιάφου και της Νέας Πάφου (ιεροί χώροι, επαύλεις, θέατρο, οχυρώσεις και τάφοι), σε συνδυασμό με τα περίφημα ψηφιδωτά που συγκαταλέγονται ανάμεσα στα ωραιότερα του κόσμου, φωτίζουν με μοναδικό τρόπο την αρχαία αρχιτεκτονική, τους μύθους και την καθημερινή ζωή.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΕΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΟ ΤΡΟΟΔΟΣ

Καλλιτεχνικές μαρτυρίες πίστης
στην καρδιά της Κύπρου

Στο κεντρικό μέρος της Κύπρου, στην οροσειρά του Τροόδους, τη μεγαλύτερη και ψηλότερη ορεινή περιοχή του νησιού, γνωστή για τα πλούσια δάση και τα μοναδικά γεωλογικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά της, βρίσκονται διάσπαρτες μικρές, ταπεινές εκκλησίες, σημαντικά δείγματα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της υπαίθρου που χρονολογούνται από τον 11^ο μέχρι και τον 16^ο αιώνα. Δέκα από αυτές τις εκκλησίες είναι εγγεγραμμένες, ως σύνολο, στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO. Στο εσωτερικό τους σώζονται τοιχογραφίες ανεκτίμητης αξίας, στις οποίες στοιχεία της μητροπολιτικής βυζαντινής τέχνης συνυπάρχουν με ιδιαίτερα, τοπικά χαρακτηριστικά. Μέσα από αυτές, οι επισκέπτες μπορούν να αντλήσουν στοιχεία για την ιστορία της πίστης, του νησιού και της τέχνης του για σχεδόν μια χιλιετία.

Ένας μοναδικός αρχιτεκτονικός τύπος

Ο χαρακτηριστικός τύπος της μονόκλιτης -ή, σπανιότερα, τρίκλιτης- ξυλόστεγης εκκλησίας απαντά σχεδόν αποκλειστικά στην περιοχή του Τροόδους. Η ξύλινη στέγη πιθανόν ενσωματώνει ευρωπαϊκές επιδράσεις, ωστόσο ο τύπος του μονόκλιτου ναού με δίρριχτη ξύλινη στέγη φαίνεται να έχει γηγενή προέλευση: αποτελεί έργο τοπικών, λαϊκών τεχνιτών, οι οποίοι χρησιμοποιούν υλικά από το άμεσο περιβάλλον και φτιάχνουν έργα που ανταποκρίνονται στο βυζαντινό ύφος.

Η στέγη με την έντονη κλίση δεν είναι μόνο ένα αισθητικό χαρακτηριστικό-είναι έξυπνα σχεδιασμένη για να προστατεύει τα κτίσματα από τις βροχές και τα χιόνια της ορεινής περιοχής τους, να εξασφαλίζει βιοκλιματικές συνθήκες και να επιτρέπει εύκολη συντήρηση. Η κατασκευή της μαρτυρεί υψηλό επίπεδο τεχνολογικής γνώσης και εφαρμογής όσον αφορά τη συνδεσμολογία του ξύλου, τη στατικότητα και την αντισεισμική συμπεριφορά. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα διακριτικό έργο τεχνολογίας, τέχνης και οικολογίας.

Έργα ενταγμένα στο τοπίο

Για την οικοδόμηση των εκκλησιών αξιοποιούνται τα διαθέσιμα σε αφθονία υλικά της περιοχής του Τροόδου: αδρά κατεργασμένες ή ακατέργαστες, ηφαιστιογενείς πέτρες, μικρά τούβλα και θραύσματα κεραμιδιών για την τοιχοποιία, ενώ για τη στέγη τοπική ξυλεία και επίπεδα αγκιστρωτά κεραμίδια, κατασκευασμένα επιτόπου από κόκκινο πηλό και τοποθετημένα ούτως ώστε να αλληλοεπικαλύπτονται, για σκοπούς στεγανοποίησης της κατασκευής. Ξυλοδεσιές ή μαντώσεις (οριζόντιες, ξύλινες δοκοί) παρεμβάλλονται ως ενισχυτικές εντός της τοιχοποιίας, ενώ ξύλο χρησιμοποιείται επίσης στα λιγοστά συνήθως ανοίγματα και στο εικονοστάσιο.

Ομιλούσα ζωγραφική

Το εσωτερικό και σε πολλές περιπτώσεις ακόμη και το εξωτερικό των δέκα εκκλησιών, είναι τοιχογραφημένα με παραστάσεις υψηλής αισθητικής και θεολογικής αξίας. Οι αγιογράφοι χρησιμοποιούσαν φυσικές χρωστικές από την ίδια τη γη του Τροόδους: ούμπρα για το καστανό χρώμα, κελαδονίτη (πράσινη γη) για το πρασινομπλέ, αιματίτη για το βαθυκόκκινο, μαλαχίτη για το βαθυπράσινο και αζουρίτη για το κυανό.

Οι τοιχογραφίες των δέκα εκκλησιών δεν αποτελούν απλές απεικονίσεις θρησκευτικών θεμάτων. Στο σύνολό τους, συνιστούν μια πολύτιμη μαρτυρία για την καλλιτεχνική εξέλιξη της μνημειακής ζωγραφικής στην Κύπρο, παρουσιάζοντας τις διαφορετικές τεχνοτροπικές τάσεις που εμφανίζονται στο νησί από τα τέλη της Μέσης Βυζαντινής περιόδου (965-1191) στην περίοδο των Λουζινιανών (1192-1489) και των Βενετών (1489-1571), αλλά και αργότερα.

Κληρονομιά παγκόσμιας αξίας

Το 1985 εννέα από τις εκκλησίες εντάχθηκαν στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO ως ενιαίο σύνολο, ενώ το 2001 προστέθηκε και μια δέκατη. Η εγγραφή τους βασίστηκε στην αυθεντικότητά τους, στην αξία τους ως μνημεία εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της υπαίθρου που διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, καθώς και στη σημασία τους τόσο για την κατανόηση της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης στη Μεσόγειο, όσο και για την τεκμηρίωση της σχέσης ανατολικής και δυτικής χριστιανικής τέχνης.

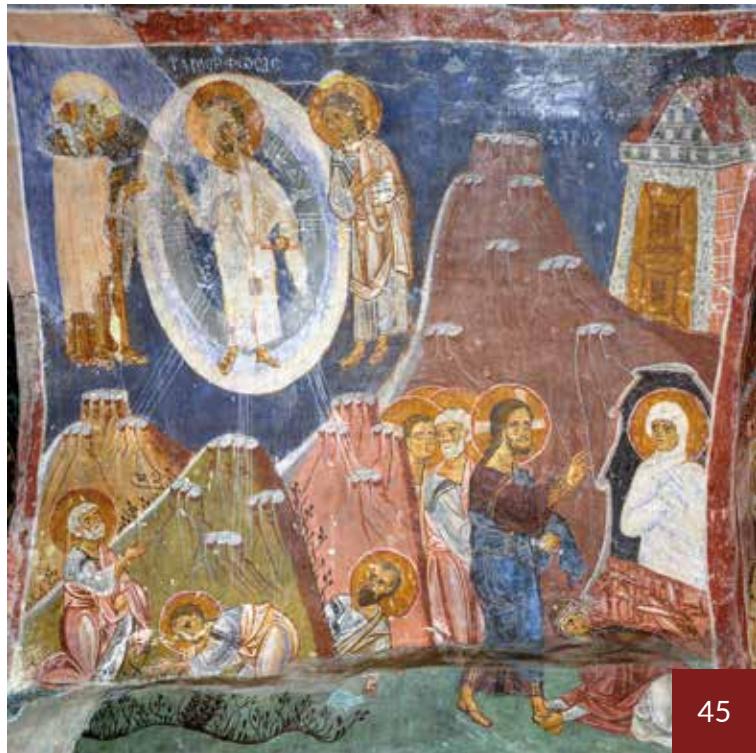
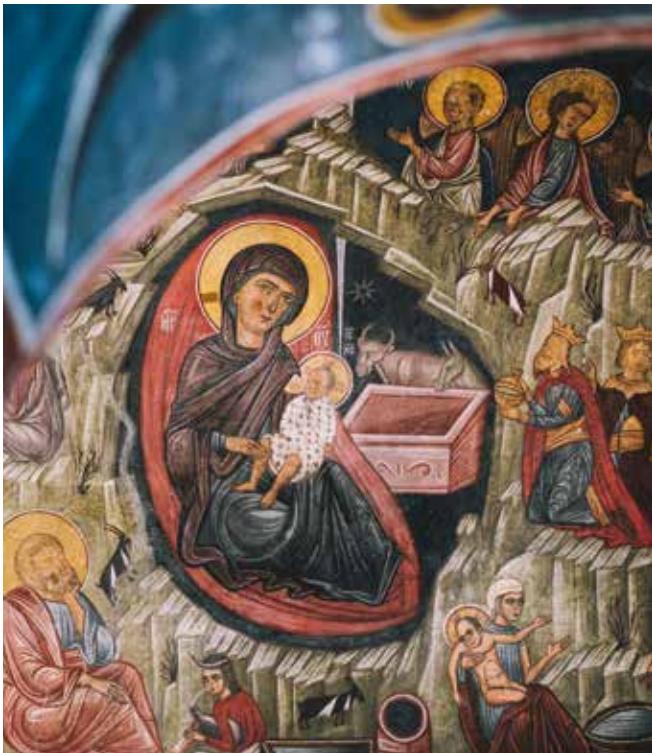

Εκκλησία του Αγίου Νικολάου της Στέγης Κακοπετριά

Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου της Στέγης βρίσκεται κοντά στην Κακοπετριά, στο βόρειο μέρος της κοιλάδας της Σολέας. Αποτελεί το μοναδικό κατάλοιπο μονής, η οποία ιδρύθηκε πιθανότατα κατά το πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα, ήκμασε κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο και την περίοδο των Λουζινιανών, και διαλύθηκε κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, μετά από μακρόχρονη παρακμή. Η εκκλησία ανάγεται στον 11^ο αιώνα και ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο. Η μεταγενέστερη, καλυμμένη με αγκιστρωτά κεραμίδια ξύλινη στέγη, έδωσε ήδη από τον 13^ο αιώνα στον Άγιο Νικόλαο την προσωνυμία «της Στέγης».

Η εκκλησία έχει εύστοχα χαρακτηριστεί ως ένα μουσείο της βυζαντινής ζωγραφικής, καθώς οι τοιχογραφίες της ανήκουν σε διαφορετικές φάσεις που καλύπτουν συνολικά ένα διάστημα 600 και πλέον χρόνων. Οι παλαιότερες τοιχογραφίες, οι οποίες χρονολογούνται στον 11^ο αιώνα, αποτελούν το σημαντικότερο σωζόμενο σύνολο που τεκμηριώνει τη βυζαντινή τέχνη της εποχής στο νησί. Σε αυτές περιλαμβάνονται η Πλατυτέρα ανάμεσα σε δύο αγγέλους στην αψίδα του Ιερού Βήματος, η Ανάληψη και η Πεντηκοστή στην ανατολική καμάρα πάνω από το Ιερό Βήμα, η Μεταμόρφωση, η Έγερση του Λαζάρου και η Βαϊοφόρος στη δυτική καμάρα, καθώς και η Κοίμηση της Θεοτόκου στον δυτικό τοίχο. Οι παραστάσεις αυτές διακρίνονται για τα αδρά χαρακτηριστικά, τη γραμμικότητα, την περιορισμένη χρωματική κλίμακα και ταυτόχρονα την έντονη εκφραστικότητα των μορφών τους. Από τις τοιχογραφίες του 14^{ου} αιώνα ξεχωρίζει εκείνη με τη Γέννηση, στην οποία η Θεοτόκος καθισμένη θηλάζει τον Χριστό, ίσως από δυτική επίδραση.

Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες της εκκλησίας χρονολογούνται το 1633 και εικονίζουν τους ολόσωμους αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Κοσμούν τους ανατολικούς πεσσούς που υποβαστάζουν τον τρούλο της εκκλησίας, κοντά στο εικονοστάσιο που χρονολογείται επίσης στον 17^ο αιώνα, και αποτελούν έργα του ζωγράφου Παύλου ιερογράφου από τη Λευκωσία.

Εκκλησία της Παναγίας Ποδύθου Γαλάτα

Η εκκλησία της Παναγίας Ποδύθου βρίσκεται κοντά στο χωριό Γαλάτα, στο βόρειο μέρος της κοιλάδας της Σολέας. Σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία, οικοδομήθηκε το 1502 με κτήτορες τον στρατιωτικό αξιωματούχο Δημήτριο ντε Κορόν και τη σύζυγό του, Ελένη. Αποτελούσε το καθολικό μικρής μονής που εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Η εκκλησία είναι αφιερωμένη στη Θεοτόκο Ελεούσα, ενώ η μεταγενέστερη προσωνυμία Ποδύθου (ή Ποδίθου) ενδεχομένως συνδέεται με τοιχογραφία στον δυτικό τοίχο, στην οποία εικονίζεται ο Μωυσής να αποδύεται τα σανδάλια του μπροστά στην Καιόμενη Βάτο.

Η ξυλόστεγη εκκλησία είναι μονόκλιτη και περιβάλλεται από μεταγενέστερη, κλειστή στοά στις τρεις πλευρές. Το Ιερό Βήμα, καθώς και ο δυτικός τοίχος εσωτερικά και εξωτερικά, κοσμούνται με αξιόλογα έργα της ιταλοβυζαντινής ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα. Ο συγκερασμός επιδράσεων της δυτικής -υστερογοθτικής και αναγεννησιακής- τέχνης, με στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης, διαδόθηκε ως τεχνοτροπική τάση στην κυπριακή ζωγραφική κατά την περίοδο των Βενετών (1489-1571). Η παράσταση της ένθρονης Θεοτόκου με τον Χριστό στα γόνατά της, ψηλά στην αψίδα του Ιερού Βήματος της εκκλησίας, καθώς και η σκηνή της Θείας Μετάληψης χαμηλότερα, συγκαταλέγονται στα καλύτερα δείγματα της ιταλοβυζαντινής ζωγραφικής στο νησί. Έντονη είναι η δυτική επίδραση στην πολυπρόσωπη σκηνή της Σταύρωσης του Χριστού, στο αέτωμα του δυτικού τοίχου. Η σύνθεση έχει ιδιαίτερα δυναμικό και δραματικό, αφηγηματικό χαρακτήρα. Μορφή μοναχού, στο αριστερό κάτω άκρο της παράστασης, ίσως ταυτίζεται με τον δωρητή της τοιχογραφίας. Δωρητής με ενδυμασία μοναχού συνοδεύει το ζεύγος των κτητόρων του ναού σε άλλη τοιχογραφία, στη δυτική πρόσοψη.

Το ξυλόγλυπτο εικονοστάσιο είναι σύγχρονο με την εκκλησία και φέρει το οικόσημο της οικογένειας ντε Κορόν, τρία κόκκινα αστέρια ή σπιρούνια σε χρυσό κάμπο. Στο κέντρο του ανώτατου επιστυλίου είναι σκαλισμένο το φτερωτό λιοντάρι της Βενετίας.

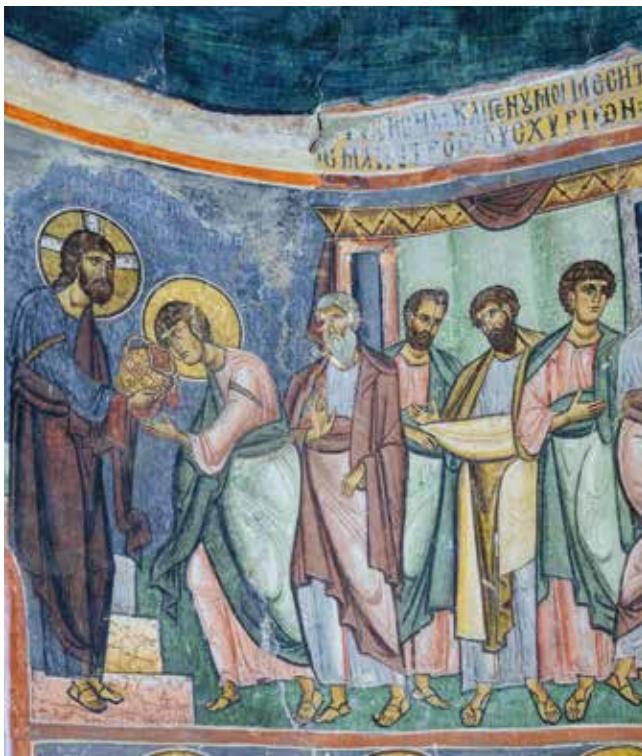

Εκκλησία της Παναγίας Φορβιώτισσας (Ασίνου) Νικητάρι

Η εκκλησία της Παναγίας Φορβιώτισσας ή Παναγίας της Ασίνου βρίσκεται κοντά στο χωριό Νικητάρι, στους βόρειους πρόποδες του Τροόδους. Αποτελεί το μοναδικό κατάλοιπο της μονής των Φορβίων, η οποία ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 1099 και 1105/6 από τον μάγιστρο Νικηφόρο Ισχύριο, μετέπειτα μοναχό Νικόλαο, και εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Η προσωνομία «Φορβιώτισσα» ίσως οφείλεται σε ένα εκτροφείο ίππων και όνων που υπήρχε στην περιοχή. Μια άλλη εκδοχή είναι ότι προέρχεται από το φυτό ευφόρβιο, γνωστό και ως γαλόχορτο, πολυάριθμα είδη του οποίου φύονται στο κυπριακό περιβάλλον.

Η εκκλησία, η οποία συγκαταλέγεται ανάμεσα στους σημαντικότερους βυζαντινούς ναούς της Κύπρου, είναι μονόκλιτη και καμαροσκέπαστη με δεύτερη, ξύλινη στέγη, καλυμμένη με

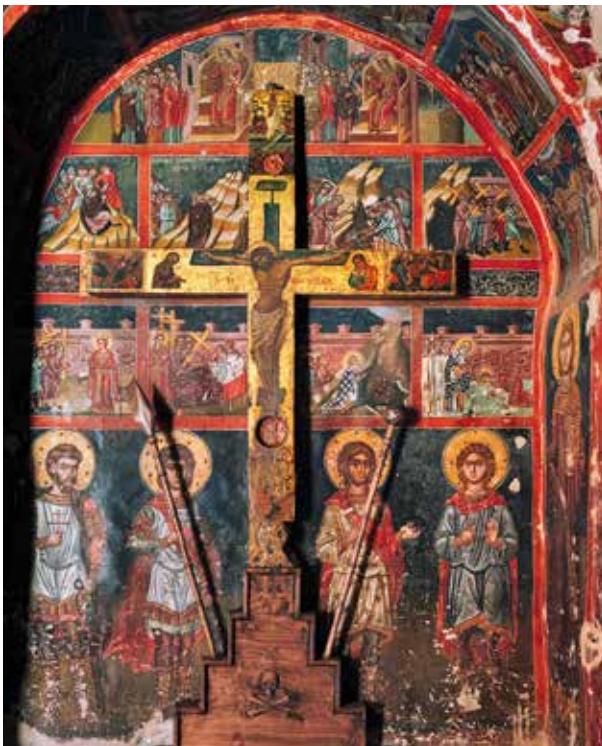
κεραμίδα. Ο νάρθηκας στα δυτικά αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη (τέλη 12^{ου} αιώνα). Οι σωζόμενες τοιχογραφίες, οι οποίες καλύπτουν ολόκληρο το εσωτερικό του ναού, χρονολογούνται σε διαφορετικές φάσεις, από τον 12^ο μέχρι τον 17^ο αιώνα. Σημαντικότερες θεωρούνται εκείνες της πρωιμότερης περιόδου (1105/6) που σώζονται κυρίως στην αψίδα του Ιερού Βήματος και στον δυτικό τοίχο, καθώς επίσης στα ανατολικά και δυτικά τμήματα του βόρειου και του νότιου τοίχου και σε αντίστοιχα τμήματα της καμάρας. Οι παλαιότερες αυτές τοιχογραφίες, οι οποίες διακρίνονται για τη χρωματική αρμονία, τη συγκρατημένη έκφραση, την ευγένεια, την πνευματικότητα και τον ρυθμό στις κινήσεις των προσώπων, θεωρείται ότι εκφράζουν τις νέες τάσεις της κομνηνίας ζωγραφικής και απηχούν την τέχνη της Κωνσταντινούπολης, λιθανό μέρος καταγωγής του ζωγράφου.

Εκκλησία Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι Πλατανιστάσα

Η εκκλησία του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι βρίσκεται στην περιοχή της Πιτσιλιάς, κοντά στο χωριό Πλατανιστάσα. Πρόκειται για το καθολικό ομώνυμης μονής το οποίο, σύμφωνα με σωζόμενες επιγραφές, οικοδομήθηκε και διακοσμήθηκε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα με δαπάνη του πρωτοπρεσβύτερου Πέτρου Περάτη και της συζύγου του, Πεπάνης. Το ζεύγος εικονίζεται σε τοιχογραφία, στην εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου, να προσφέρει το ομοίωμα της εκκλησίας στον Χριστό, μέσω της Θεοτόκου.

Η μονόκλιτη εκκλησία είναι ξυλόστεγη και περιβάλλεται σε όλες τις πλευρές από μεταγενέστερη, κλειστή στοά, γεγονός που την καθιστά μοναδική στην Κύπρο. Στο εσωτερικό του ναού σώζεται ένα από τα πιο ολοκληρωμένα εικονογραφικά προγράμματα των αρχών του 16^{ου} αιώνα στο νησί. Οι τοιχογραφίες στο Ιερό Βήμα αποδίδονται στον ζωγράφο Μηνά από τη Μαραθάσα.

Οι πλείστες παραστάσεις του ναού, ωστόσο, αποτελούν έργα του Φίλιππου Γουλ, εξελληνισμένου Σύρου Ορθόδοξου με καλή μόρφωση, ο οποίος συνδύασε στην εικονογράφηση της εκκλησίας στοιχεία από τη βυζαντινή τέχνη, τη δυτική τέχνη του Μεσαίωνα και της ιταλικής Αναγέννησης, αλλά και τη νότια, λαϊκή παράδοση. Στοιχεία δυτικής τέχνης απαντούν, για παράδειγμα, στα αρχιτεκτονήματα που διαμορφώνουν το σκηνικό των παραστάσεων, ενώ στην απόδοση των όρθιων, ολόσωμων αγίων στην κάτω ζώνη του βόρειου και νότιου τοίχου διακρίνεται έντονη η επιρροή της παλαιολόγιας τέχνης, δηλαδή της ύστερης φάσης της βυζαντινής ζωγραφικής. Οι παραστάσεις του αγίου Μάμα και του έφιππου αγίου Γεωργίου, στο κάτω μέρος του δυτικού τοίχου, βασίζονται στην τοπική εικονογραφική παράδοση.

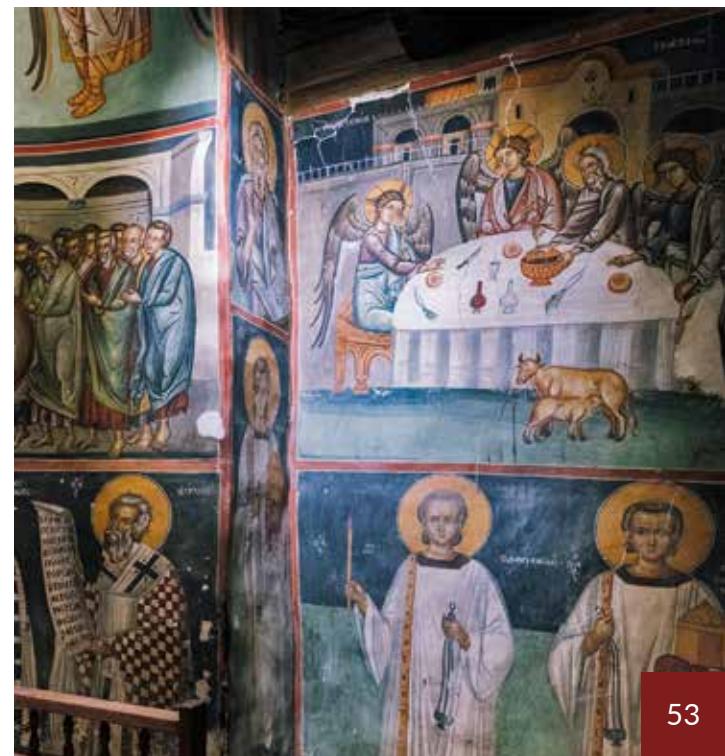
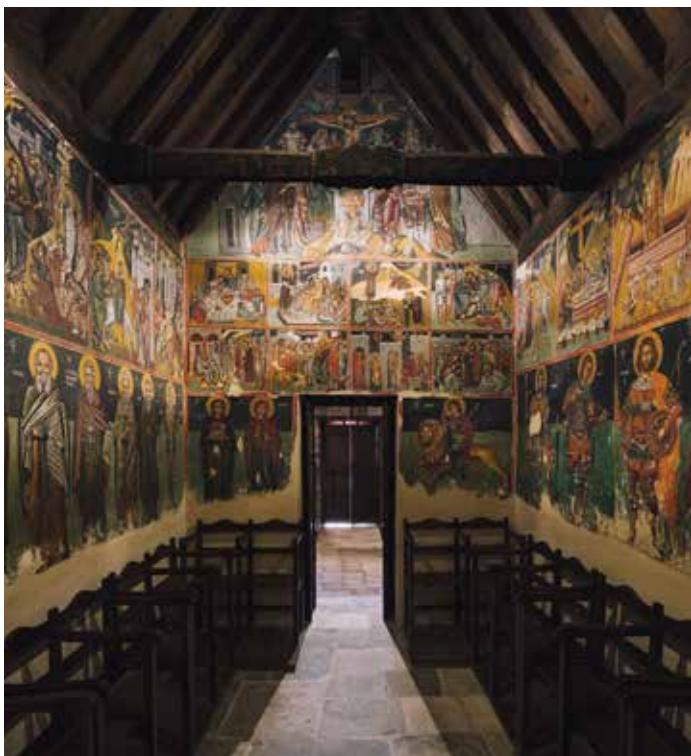
Ο ζωγραφικός διάκοσμος της εκκλησίας επεκτείνεται και στα οριζόντια δοκάρια που στηρίζουν τη στέγη. Σύγχρονο με τη διακόσμηση είναι και το ξυλόγλυπτο, επιχρυσωμένο εικονοστάσιο.

Εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος ή Αγίας Σωτήρας Παλαιχώρι

Η εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος ή Αγίας Σωτήρας στο Παλαιχώρι χρονολογείται στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Είναι μονόκλιτη με μεταγενέστερη στοά σε σχήμα Γ, στα δυτικά και νότια. Η χρονολογία 1612, η οποία αναγράφεται πάνω από τη δυτική είσοδο, χρονολογεί τόσο τη στοά, όσο και τις τοιχογραφίες στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου του ναού.

Το κατάγραφο εσωτερικό της εκκλησίας διασώζει ένα από τα πληρέστερα εικονογραφικά σύνολα της περιόδου των Βενετών στην Κύπρο (1489-1571), το οποίο χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στην πρώτη δεκαετία του 16^{ου} αιώνα. Πρόκειται, παράλληλα, για το σημαντικότερο δείγμα μιας ομάδας έργων της εποχής αυτής που ακολουθούν την παραδοσιακή βυζαντινή τέχνη, με περιορισμένη τη δυτική επιρροή. Στοιχεία τέτοιας επιρροής διακρίνονται, για παράδειγμα, στην παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων, στο κάτω μέρος της αψίδας του Ιερού Βήματος, όπου ο Χριστός απεικονίζεται δύο φορές, έχοντας μάλιστα μαζί όλους τους μαθητές Του και στις δύο σκηνές, το «λάβετε φάγετε» στα αριστερά και το «πίετε εξ αυτού πάντες» στα δεξιά. Στην ίδια τοιχογραφία, η οργάνωση του χώρου, η εισαγωγή της προοπτικής του ενός κεντρικού σημείου και τα αρχιτεκτονήματα στο φόντο αποτελούν στοιχεία δυτικής τέχνης που απαντούν και σε άλλα, ιταλοβυζαντινά τοιχογραφημένα σύνολα της Κύπρου.

Παρόλο που ο ζωγράφος των τοιχογραφιών παραμένει άγνωστος, το έργο του παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με την τέχνη του Φίλιππου Γουλ στις εκκλησίες του Αγίου Μάμα στον Λουβρά και του Σταυρού του Αγιασμάτι κοντά στην Πλατανιστάσα, καθώς και του Συμεών Αξέντη στις εκκλησίες του Αγίου Σωζόμενου και της Παναγίας (Αρχαγγέλου Μιχαήλ), στη Γαλάτα. Οι μεγάλες εικονογραφικές ομοιότητες που παρουσιάζουν παραστάσεις όπως του Νυπτήρα και της Ανάστασης του Χριστού, με αντίστοιχες απεικονίσεις στις δύο εκκλησίες της Γαλάτας, ίσως οφείλονται στη χρήση των ίδιων αντιβόλων, σχεδίων που χρησιμοποιούνταν από τους ζωγράφους ως πρότυπα.

Εκκλησία του Τιμίου Σταυρού Πελένδρι

Η εκκλησία του Τιμίου Σταυρού, στο χωριό Πελένδρι, κτίστηκε λίγο μετά τα μέσα του 12^{ου} αιώνα και ήταν αρχικά μονόκλιτη με τρούλο. Η σημερινή, τρίκλιτη μορφή της οφείλεται σε μεταγενέστερες ανοικοδομήσεις, προσθήκες και μετατροπές, οι οποίες συνθέτουν την πολυτάραχη ιστορία του κτίσματος. Νεότερη είναι και η σημερινή στέγη, η οποία πιθανόν αντικατέστησε παλαιότερη δίρριχτη, επικλινή στέγη που κάλυπτε και τον τρούλο. Από το αρχικό κτίσμα του 12^{ου} αιώνα σώζεται μόνο η αψίδα του Ιερού Βήματος.

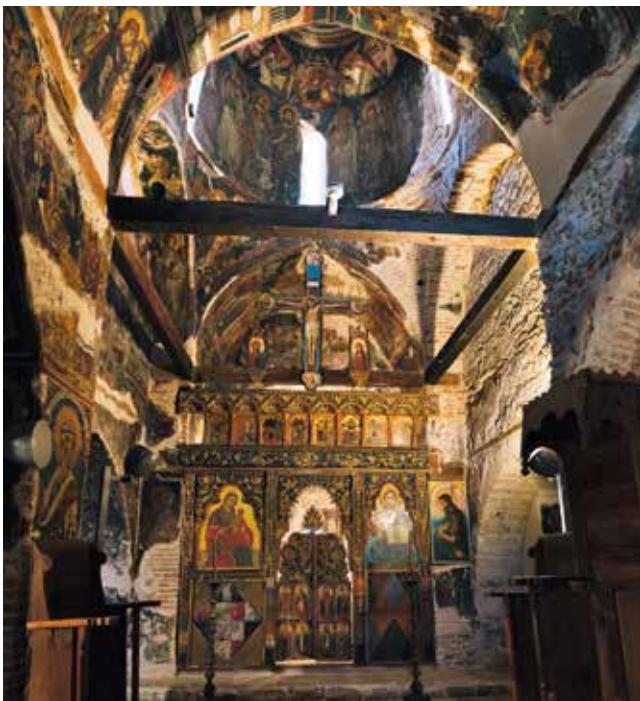
Κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης, στην αψίδα εντοπίστηκαν τοιχογραφίες οι οποίες, με βάση κτητορική επιγραφή, χρονολογούνται το 1178. Οι τοιχογραφίες είχαν σφυροκοπηθεί, για να στερεωθεί η προετοιμασία μεταγενέστερης εικονογράφησης, του 14^{ου} αιώνα. Στο τεταρτοσφαιρικό εικονίζεται τρίμορφη δέηση, με τον Χριστό στηθαίο και υπερμεγέθη στο κέντρο, πλαισιωμένο από τη Θεοτόκο και τον Πρόδρομο, σε μικρότερο μέγεθος. Χαμηλότερα,

στον ημικυλινδρικό τοίχο, λειτουργούντες Ιεράρχες με ανοικτά, ενεπίγραφα ειλητάρια παριστάνονται ανά τρεις στις δύο πλευρές της Αγίας Τράπεζας. Το θέμα της Δέησης αλλά και η επαρχιακή τεχνοτροπία, η οποία εκφράζεται με σχηματοποίηση και γραμμικότητα στο σχέδιο, διαφοροποιούν τις τοιχογραφίες από σύγχρονές τους στην Κύπρο και παραπέμπουν σε αντίστοιχες απεικονίσεις στην Καππαδοκία, στον Καύκασο, στην Κρήτη και σε απομακρυσμένες περιοχές της Ελλάδας.

Το κύριο μέρος της εκκλησίας διακοσμήθηκε μετά την ανοικοδόμησή της κατά τον 14^ο αιώνα, η οποία πραγματοποιήθηκε με δαπάνη πολλών δωρητών. Πρόκειται πιθανότατα για τα ίδια άτομα που εικονίζονται σε τοιχογραφίες της εκκλησίας μετά θάνατον, όπως η πρεσβυτέρα Νεγκομία κάτω από την παράσταση του Χριστού Ελκόμενου, στο κεντρικό τυφλό τόξο του βόρειου τοίχου. Η εικονογράφηση της περιόδου αυτής οφείλεται σε τουλάχιστον τρεις ζωγράφους ή και μαθητές τους, γεγονός που διακρίνεται στη διαφορετική τεχνοτροπία των τοιχογραφιών: ορισμένες, όπως η παράσταση του Παντοκράτορα στον τρούλο, ακολουθούν την παλαιολόγεια ζωγραφική της Κωνσταντινούπολης, άλλες, όπως οι απεικονίσεις των Προφητών στην κάτω ζώνη του τρούλου, χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη γραμμικότητα και σχηματοποίηση, ενώ μια τρίτη ομάδα εκφράζει την παράδοση της ντόπιας, εμπλουτισμένης με ξένα στοιχεία βυζαντινής ζωγραφικής, η οποία διακρίνεται και στην Παναγία της Ασίνου, έργο του ζωγράφου Λεοντίου. Στην τελευταία ομάδα τοιχογραφιών περιλαμβάνεται ένας εκτενής εικονογραφικός κύκλος της ζωής της Θεοτόκου, με 15 συνολικά σκηνές στη δυτική καμάρα και στον δυτικό τοίχο. Ο κύκλος αυτός, ο οποίος βασίζεται στην παράδοση εικονογραφημένων χειρογράφων, είναι εφάμιλλος με αντίστοιχους που κοσμούν σημαντικά βυζαντινά μνημεία, όπως η Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη.

Εκκλησία της Παναγίας του Άρακα Λαγουδερά

Η εκκλησία της Παναγίας του Άρακα βρίσκεται κοντά στο χωριό Λαγουδερά, στην περιοχή της Πιτσιλιάς. Η προσωυμία «του Άρακα» προέρχεται από το φυτό αρακάς ή οφείλεται σε μια τοπική παράδοση, σύμφωνα με την οποία ένα γεράκι (ιέρακας) φανέρωσε με θαυματουργό τρόπο την εικόνα της Παναγίας, στη θέση όπου κτίστηκε η εκκλησία.

Η εκκλησία, αρχικά μονόκλιτη με τρούλο, οικοδομήθηκε κατά τον 12^ο αιώνα είτε ως καθολικό της ομώνυμης μονής, ή, αρχικά, ως ιδιωτικό παρεκκλήσι. Η μονή της Παναγίας του Άρακα, η χρονολογία ίδρυσης της οποίας παραμένει άγνωστη, εξακολούθησε να λειτουργεί μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Αναστηλωμένο κατάλοιπό της αποτελεί το διώροφο κτίσμα στα βόρεια της εκκλησίας, το οποίο περιλάμβανε σειρά αποθηκευτικών χώρων και μοναστικών κελιών.

Μεταγενέστερα αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας αποτελούν ο νάρθηκας στα δυτικά (13^{ος}-14^{ος} αιώνας), ο οποίος ανακατασκευάστηκε τον 18^ο αιώνα, καθώς και η δίρριχτη κεραμιδωτή στέγη, η οποία προστέθηκε ίσως τον 14^ο αιώνα. Σε αντίθεση με άλλες εκκλησίες του Τρόδου, ο τρούλος καλύπτεται εδώ από δεύτερη, ξύλινη στέγη. Τοιχογραφίες στην εξωτερική πλευρά του δυτικού και του βόρειου τοίχου της εκκλησίας χρονολογούνται σε διαφορετικές φάσεις, από τον 14^ο μέχρι τον 17^ο αιώνα.

Σύμφωνα με αφιερωματική επιγραφή, η οποία συνοδεύει την απεικόνιση του Αγίου Κεραμίου πάνω από τη βόρεια είσοδο, το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών στο κατάγραφο εσωτερικό του ναού κατασκευάστηκε το 1192 με δαπάνη του Λέοντος Αυθέντη (αφέντη), ενός βυζαντινού άρχοντα. Πρόκειται για την πιο ολοκληρωμένη σειρά τοιχογραφιών της Μέσης Βυζαντινής περιόδου στην Κύπρο, σε υστεροκομνηνεια τεχνοτροπία. Χαρακτηριστικά γνωρίσματα των σχετικών απεικονίσεων αποτελούν

οι ραδινές μορφές, η ζωηρή κίνηση, οι οφιοειδείς απολήξεις των πτυχώσεων και των ιματίων, τα λαμπερά χρώματα, οι μανιεριστικές λεπτομέρειες και η καλλιγραφική απόδοση. Τεχνοτροπικές ομοιότητες παρατηρούνται με τοιχογραφίες της Εγκλείστρας του Αγίου Νεοφύτου στην Πάφο, για τη διακόσμηση της οποίας εργάστηκε το 1183 ο ταλαντούχος ζωγράφος Θεόδωρος Αψευδής.

Εντυπωσιακή είναι η τοιχογραφία της Παναγίας Αρακιώτισσας και Κεχαριτωμένης στον νότιο τοίχο. Η Θεοτόκος εικονίζεται όρθια και υψηλόκορμη μπροστά από πλούσια στολισμένο θρόνο, κρατώντας στην αγκαλιά της και κοιτάζοντας με τρυφερότητα αλλά και λύπη τον ανακεκλιμένο, νήπιο Χριστό. Την κεφαλή της πλαισιώνουν δύο άγγελοι που κρατούν τα όργανα του Πάθους: τον σταυρό, τη λόγχη και τον σπόγγο. Η τοιχογραφία είναι μοναδική ως προς την εικονογραφία και τον συμβολισμό της, ο οποίος συνδέεται έντονα με τη θυσία του Θεανθρώπου και τη Θεία Ευχαριστία. Μακροσκελής επιγραφή στον κάμπο της παράστασης αποτελεί προσωπική, περίτεχνα γραμμένη δέηση του δωρητή Λέοντος προς τη Θεοτόκο.

Μονή του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή Καλοπαναγιώτης

Η Μονή του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή είναι κτισμένη στην ανατολική όχθη του ποταμού Σέτραχου, απέναντι από το χωριό Καλοπαναγιώτης στην κοιλάδα της Μαραθάσας. Η χρονολογία ίδρυσής της παραμένει άγνωστη, ωστόσο εικάζεται ότι τοποθετείται στα τέλη της περιόδου των Βενετών, γύρω στα μέσα του 16^{ου} αιώνα. Συνέχισε να υφίσταται ως μονή μέχρι τον 19^ο αιώνα και έκτοτε λειτουργεί μόνο ως ναός.

Το παλαιότερο κτίσμα της μονής, το καθολικό, βρίσκεται στη βόρεια πτέρυγα των μοναστηριακών κτισμάτων. Το κυρίως μέρος του, το οποίο ανάγεται στον 11^ο αιώνα, ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού και είναι αφιερωμένο στον άγιο Ηρακλείδιο, έναν τοπικό άγιο, όπως και ο άγιος Ιωάννης ο Λαμπαδιστής. Κατά τον

12^ο αιώνα, πάνω από τον τάφο του αγίου Ιωάννη, στη βόρεια πλευρά του ναού, προστέθηκε ένα ομώνυμο, καμαροσκέπαστο παρεκκλήσι, το οποίο ξανακτίστηκε μετά από καταστροφή στα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Γύρω στα μέσα του 15^{ου} αιώνα, τα δύο κτίσματα απέκτησαν κοινό νάρθηκα στα δυτικά. Κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, στα βόρεια του παρεκκλησιού του Αγίου Ιωάννη οικοδομήθηκε ένα δεύτερο, καμαροσκέπαστο παρεκκλήσι, γνωστό ως «Λατινικό», λόγω της εσφαλμένης υπόθεσης ότι εξυπηρετούσε τις λατρευτικές ανάγκες των Λατίνων.

Ο ζωγραφικός διάκοσμος της εκκλησίας αντιστοιχεί στις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις της. Σπαράγματα τοιχογραφιών του 11^{ου} και 12^{ου} αιώνα σώζονται στην αψίδα του Ιερού Βήματος και στον ανατολικό τοίχο του καθολικού του Αγίου Ηρακλειδίου, το υπόλοιπο μέρος του οποίου κοσμούν μεταγενέστερες τοιχογραφίες. Η διακόσμηση του νάρθηκα αποδίδεται με επιγραφή σε ζωγράφο από την Κωνσταντινούπολη, ο οποίος κατέφυγε στην Κύπρο πριν ή μετά την άλωση της Πόλης από τους Οθωμανούς Τούρκους, το 1453. Εξαιρετικής ποιότητας έργα αποτελούν οι τοιχογραφίες του «Λατινικού» παρεκκλησιού που χρονολογούνται γύρω στο 1500. Πρόκειται για το πληρέστερο σύνολο της κυπριακής μνημειακής

ζωγραφικής που υιοθετεί την ιταλοβυζαντινή τεχνοτροπία, συνδυάζοντας βυζαντινά στοιχεία με στοιχεία της ιταλικής τέχνης της Αναγέννησης. Σειρά τοιχογραφιών του παρεκκλησιού εικονογραφεί τους 24 οίκους του Ακάθιστου Ύμνου, ενός αριστουργήματος της βυζαντινής υμνογραφίας προς τιμήν της Θεοτόκου. Κάθε οίκος ξεκινά με το αντίστοιχο κατά σειρά ελληνικό γράμμα, από το Α ως το Ω.

Σε ειδική κόγχη, στο τόξο που ενώνει τα δύο παρεκκλήσια του ναού, εκτίθεται για προσκύνημα η κάρα του αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή, τοποθετημένη σε αργυρεπίχρυση λειψανοθήκη, δωρεά του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Νικηφόρου (1644-1674). Στον τοίχο πάνω από τη λειψανοθήκη διακρίνονται υπογραφές και ενθυμήσεις προσκυνητών και περιηγητών που επισκέφθηκαν κατά καιρούς τη μονή, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγεται και ο γνωστός μοναχός Βασίλι Μπάρσκι (1701-1747).

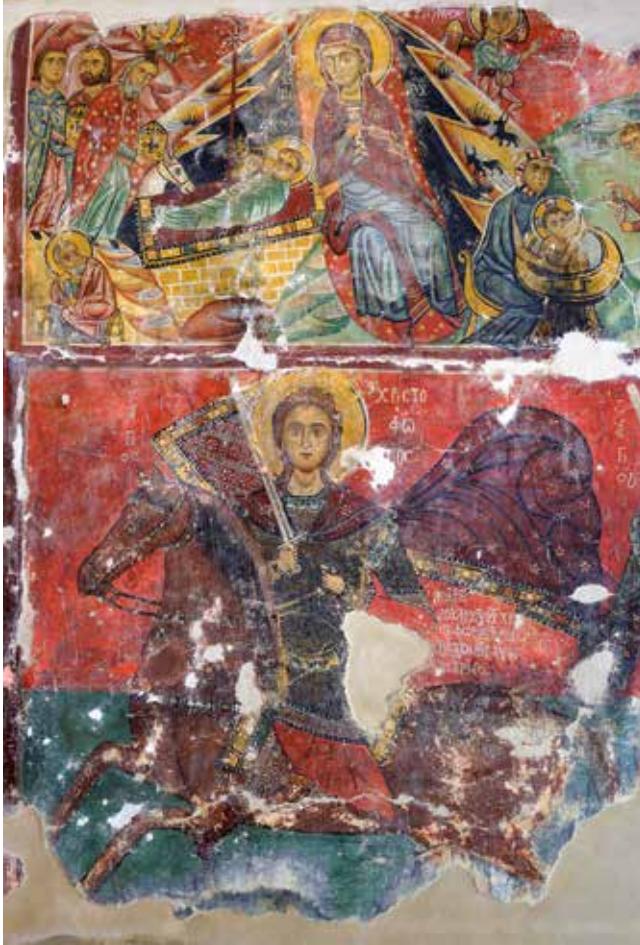

Εκκλησία της Παναγίας Μουτουλλάς

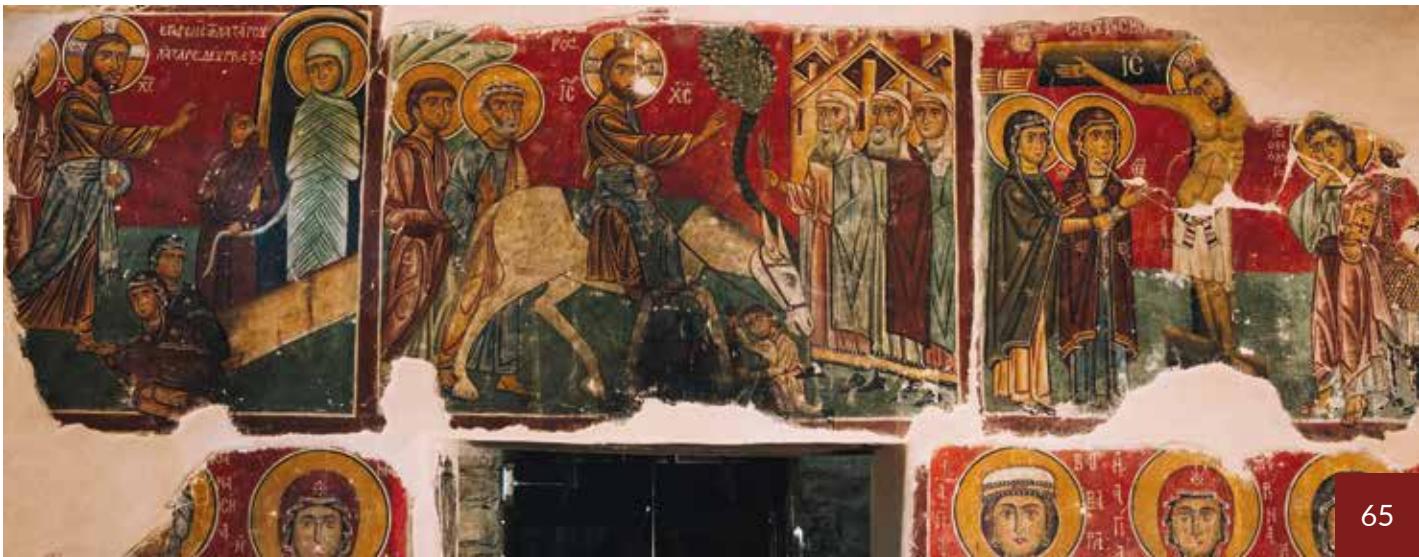
Η εκκλησία της Παναγίας, στο χωριό Μουτουλλάς, δεσπόζει της κοιλάδας της Μαραθάσας προς βορρά. Σύμφωνα με κτητορική επιγραφή στο ανατολικότερο άκρο του βόρειου τοίχου, η εκκλησία οικοδομήθηκε και διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες το 1280, με δαπάνη του Ιωάννη Μουτουλλά ή Γερακιώτη και της συζύγου του, Ειρήνης. Κάτω από την κτητορική επιγραφή, οι δύο δωρητές εικονίζονται ολόσωμοι και όρθιοι, κρατώντας ανάμεσά τους το ομοίωμα του ναού. Το μέγεθος της απεικόνισης, αλλά και η παρουσία της εντός του χώρου του Ιερού Βήματος, όπου σύμφωνα με τη χριστιανική παράδοση απαγορεύεται η είσοδος σε απλές γυναίκες, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι δύο αφιερωτές ήταν άτομα εύπορα, σημαίνουσας κοινωνικής θέσης. Γραπτές μαρτυρίες καταδεικνύουν ότι η εκκλησία υπήρξε πιθανότατα οικογενειακό παρεκκλήσι, ενώ κατά τον 14^ο αιώνα χρησιμοποιήθηκε και ως κοιμητηριακός ναός για ταφές μελών της οικογένειας ενός εκκλησιαστικού αξιωματούχου, του Στέφανου αναγνώστη.

Η μικρού μεγέθους, μονόκλιτη εκκλησία περιβάλλεται από νεότερη, κλειστή στοά κατά μήκος της βόρειας και δυτικής πλευράς της. Ολόκληρο το εσωτερικό της φέρει τοιχογραφίες,

οι οποίες, παρά τις σημαντικές φθορές που έχουν υποστεί, αποτελούν το μοναδικό ακριβώς χρονολογημένο σύνολο μνημειακής ζωγραφικής της Κύπρου του 13^{ου} αιώνα. Η εικονογράφηση βασίζεται σε βυζαντινά πρότυπα των δύο προηγούμενων αιώνων, ενώ παράλληλα ενσωματώνει γνωρίσματα της δυτικής ζωγραφικής και της ζωγραφικής που αναπτύχθηκε στα σταυροφορικά κρατίδια της Ανατολής και σε απομακρυσμένες ελληνικές περιοχές. Αξιοσημείωτο στοιχείο, το οποίο εμφανίζεται για πρώτη φορά σε τοιχογραφημένο σύνολο της βυζαντινής ζωγραφικής της Κύπρου, είναι η εκτενής χρήση του κόκκινου χρώματος στο φόντο των παραστάσεων, η οποία συντείνει στη δημιουργία μιας υποβλητικής ατμόσφαιρας εντός του ναού. Το επαρχιακό στίλ του άγνωστου ζωγράφου διακρίνουν η έλλειψη ορθών αναλογιών, η περιορισμένη χρωματική κλίμακα, η γραμμικότητα, η αφέλεια στην έκφραση και η ακαμψία ή η αστάθεια στις κινήσεις των μορφών, οι οποίες διακρίνονται για τα μεγάλα κεφάλια και τα αμυγδαλωτά, ορθάνοιχτα μάτια τους. Έντονα είναι τα γνωρίσματα αυτά στη σκηνή της Γέννησης, όπου η καθήμενη, υπερμεγέθης Θεοτόκος γεμίζει τον χώρο μέχρι πάνω, αλλά και της Σταύρωσης. Ενδιαφέρον στοιχείο και στις δύο παραστάσεις αποτελεί η απεικόνιση παραδοσιακών, κυπριακών υφαντών με χρωματιστές ταινίες σε λευκό φόντο.

Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ Πεδουλάς

Η αφιερωμένη στον αρχαγγέλο Μιχαήλ εκκλησία βρίσκεται στο χωριό Πεδουλάς, στην κοιλάδα της Μαραθάσας. Η εκκλησία κτίστηκε πριν το 1472, ενώ το έτος 1474, το οποίο αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή πάνω από τη βόρεια είσοδο, φαίνεται να χρονολογεί την εκτέλεση του ζωγραφικού διακόσμου.

Η εκκλησία είναι μονόκλιτη, με μεταγενέστερη στοά στη δυτική και νότια πλευρά. Τοιχογραφίες καλύπτουν το εσωτερικό της, καθώς και μέρος της εξωτερικής πλευράς, περιμετρικά της νότιας εισόδου. Επιγραφή στον δυτικό τοίχο, κάτω από την παράσταση της Σταύρωσης, διασώζει το όνομα του αγιογράφου: πρόκειται για τον Μηνά, με καταγωγή από την περιοχή της Μαραθάσας. Ο λαϊκός ζωγράφος ακολουθεί την τεχνοτροπία της ύστερης Παλαιολόγιας περιόδου, αλλά ταυτόχρονα παρακολουθεί τις καλλιτεχνικές εξελίξεις της εποχής του κι έτσι ενσωματώνει στα έργα του στοιχεία δυτικής τέχνης.

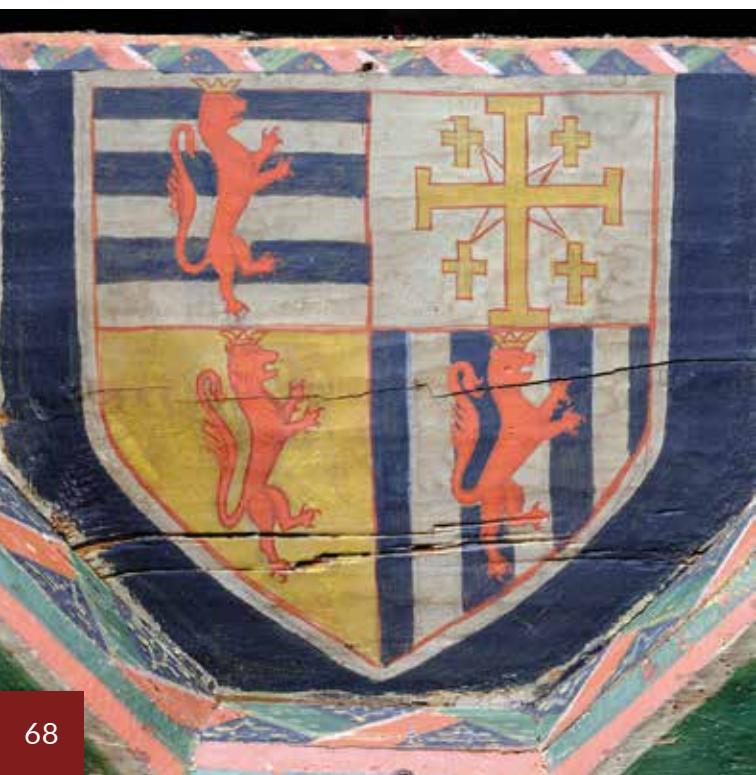
Από το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού ξεχωρίζει, στα ανατολικά της βόρειας εισόδου, η επιβλητική παράσταση του υπερμεγέθου, ολόσωμου και μετωπικού αρχαγγέλου Μιχαήλ με στρατιωτική ενδυμασία. Το ανασηκωμένο σπαθί στο δεξί χέρι του υπομνηματίζει την ιδιότητα του αρχαγγέλου ως προστάτη του Ιερού Βήματος. Ιδιαίτερα γνωστή είναι και η σκηνή της αφιέρωσης του ναού, πάνω από την κτητορική επιγραφή στη βόρεια είσοδο. Ο δωρητής, ιερέας Βασίλειος Χάμαδος, προσφέρει γονυπετής το ομοίωμα της εκκλησίας στον αρχάγγελο Μιχαήλ, ο οποίος ίπταται στη δεξιά γωνία. Τον ιερέα συνοδεύουν η σύζυγος και οι δύο θυγατέρες του,

ντυμένες με ενδυμασίες της εποχής από υφάσματα με πολύχρωμο, κεντητό διάκοσμο, τα οποία εικάζεται ότι κατασκευάζονταν στην περιοχή της Μαραθάσας. Άλλες εικονιζόμενες μορφές, επίσης, όπως ο σκλάβος στην παράσταση του έφιππου αγίου Γεωργίου ή ο βοσκός που παίζει αυλό στην παράσταση της Γέννησης, και οι δύο στον νότιο τοίχο, παρουσιάζουν στοιχεία για την ενδυμασία των ανθρώπων και την κοινωνία της Κύπρου στα τέλη του 15^{ου} αιώνα.

Το ξύλινο εικονοστάσιο, σύγχρονο του ναού, διακρίνεται για τον πληθωρικό και εξεζητημένο ζωγραφικό διάκοσμό του. Αποτελεί, μάλιστα, ένα από τα λίγα σωζόμενα δείγματα γραπτού εικονοστασίου της εποχής των Λουζινιανών. Ένα από τα διάχωρα στο γείσο εικονίζει τον δικέφαλο αετό του Βυζαντίου, ενώ σε διπλανό διάχωρο, πάνω από την Ωραία Πύλη, παριστάνεται το οικοδόμημα των Λουζινιανών της Κύπρου, θυρεός με τρεις όρθιους λέοντες και τον σταυρό της Ιερουσαλήμ. Αξιοσημείωτο στοιχείο στο εσωτερικό του ναού αποτελούν και τα ξύλινα στασίδια, από τα παλαιότερα σωζόμενα στην Κύπρο με γλυπτό διάκοσμο. Αντίστοιχα στασίδια σώζονται και στην εκκλησία Παναγίας Χρυσοκουρδαλιώτισσας, στο χωριό Κούρδαλι.

Επιλεγμένη βιβλιογραφία

Χοιροκοιτία

- Dikaios, P. 1953: *Khirokitia* (Monographs of the Department of Antiquities, Cyprus 1), Oxford: Oxford University Press.
- Le Brun, A. 1984: *Fouilles Récent á Khirokitia (Chypre), 1977-1981* (Etudes Néolithiques, Recherches sur les Civilisations Mémoire 41), Paris: Association pour la Diffusion de la Pensée Française.
- Le Brun, A. 1989: *Fouilles Récent á Khirokitia (Chypre), 1983-1986* (Etudes Néolithiques, Recherches sur les Civilisations Mémoire 81), Paris: Association pour la Diffusion de la Pensée Française.
- Le Brun, A. 1994: *Fouilles Récent á Khirokitia (Chypre), 1988-1991* (Etudes Néolithiques), Paris: Association pour la Diffusion de la Pensée Française.
- Le Brun, A. 1997: *Khirokitia: A Neolithic Site*, Nicosia: Bank of Cyprus Cultural Foundation in Collaboration with the Department of Antiquities.
- Le Brun, A. 2001: "At the Other End of the Sequence: The Cypriot Aceramic Neolithic as Seen from Khirokitia", in: S. Swiny (ed.), *The Earliest Prehistory of Cyprus: From Colonization to Exploitation* (Cyprus American Archaeological Research Institute Monograph Series, v. 2), Boston MA: American Schools of Oriental Research, 109-118.
- Le Brun, A. (ed.) 2021: *Fouilles Récent á Khirokitia (Chypre), 1993-2009*, Nicosia: Département des Antiquités, UMR 7041 Archéologie et sciences de l'Antiquité, Nanterre.

Πάφος

- Αντωνιάδου, Α. 2014: *Τα αρχαία θέατρα της Κύπρου*, Λευκωσία: Εν Τύποις.
- Φούλιας, Α. και Χατζηχριστοδούλου, Χρ. 2022: *Εκκλησιαστικά μνημεία της Νέας Πάφου*, Λευκωσία: Ιερά Μητρόπολις Πάφου.
- Χαραλάμπους, Ε. 2012: *Τεχνολογία κατασκευής των επιδαπέδιων ψηφιδωτών της Κύπρου*, Λευκωσία: Ζήτη.
- Balandier, C. (ed.) 2016: *Nea Paphos: fondation et développement urbanistique d'une ville chypriote de l'antiquité à nos jours. Études archéologiques, historiques et patrimoniales* (Actes du 1er colloque international sur Paphos, Avignon 30, 31 octobre et 1er novembre 2012), Bordeaux: Ausonius.
- Condoleon, C. 1995: *Domestic and Divine: Roman Mosaics in the House of Dionysos*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Daszewski, W. A. και Μιχαηλίδης, Δ. 1989: *Οδηγός ψηφιδωτών Πάφου*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου-Τμήμα Αρχαιοτήτων.
- Guimier-Sorbets, A.-M. 2009: "L'iconographie des mosaïques hellénistiques de Chypre", in: A.-M. Guimier-Sorbets and D. Michaelides (eds), *Chypre à l'époque hellénistique et romaine* (Cahiers du Centre d'Études Chypriotes 39), 141-152.

- Guimier-Sorbets, A.-M. and Michaelides, D. 2009: "Alexandrian Influences on the Architecture and Decoration of the Hellenistic Tombs of Cyprus", in: D. Michaelides, V. Kassianidou and R. S. Merrillees (eds), *Proceedings of the International Conference "Egypt and Cyprus in Antiquity"* (Nicosia, 3-6 April 2003), Oxford Oakville, CT: Oxbow Books, 176-193.
- Hadjisavvas, S. 2014: *Digging up the Tombs of the Kings, a World Heritage Site*, Nicosia: Napaphos Publishers.
- Hadjisavvas, S. 2024: "Aspects of Macedonian Influence in Paphos", in: J. Bodzek *et al.* (eds), *Φιλομειδής Αφροδίτη. Essays in Ancient Art and Archaeology in Honour of Ewdoksia Papuci-Władyka*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 75-88.
- Iacovou, M. 2019: "Palaepaphos: Unlocking the Landscape Context of the Sanctuary of the Cypriot Goddess", *Open Archaeology* 5 (no. 1), 204-234.
- Karageorghis, V. and Raptou, E. 2014: *Necropoleis at Palaepaphos from the End of the Late Bronze Age to the Cypro-Archaic Period*, Nicosia: The Cyprus Institute.
- Maier F. G. and Karageorghis, V. 1984: *Paphos: History and Archaeology*, Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
- Michaelides, D. 1992: *Cypriot Mosaics*, Nicosia: Department of Antiquities.
- Richard, Gr. 2004: *Fabrika: An Ancient Theatre of Paphos*, Nicosia: Moufflon Publications Ltd.
- Rüden, C. von 2017: *Feasting, Craft and Depositional Practice in Late Bronze Age Palaepaphos: The Well Fillings from Evreti*, Rahden, Westf.: VML Verlag Marie Leidorf GmbH.

Βυζαντινές εκκλησίες

- Αργυρού, Χ. και Μυριανθούς, Δ. 2009: *Ο ναός του Τιμίου Σταυρού του Αγιασμάτι (Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου)*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Ιερά Μητρόπολις Μόρφου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων.
- Γερασίμου, Κ., Μυριανθούς, Δ., Παπαϊωακείμ, Κ. και Χατζηχριστοδούλου, Χρ. 2005: *Οι ναοί των Πελεντρίων: Ιστορία-Αρχιτεκτονική-Τέχνη*, Λευκωσία: Ιερά Μητρόπολις Λεμεσού.
- Ηλιάδης, Ι. 2009: *Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (Αγία Σωτήρα) Παλαιχωρίου: Ιστορία, αρχιτεκτονική και τέχνη / The Church of the Transfiguration of the Saviour (Hagia Sotera): History, Architecture, and Art*, Λευκωσία: Σύνδεσμος Προστασίας Μνημείων Παλαιχωρίου.
- Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Μ. και Μυριανθούς, Δ. 2005: *Οι ναοί της Παναγίας Ποδύθου και της Θεοτόκου (ή του Αρχαγγέλου) στη Γαλάτα (Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου)*, Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Ιερά Μητρόπολις Μόρφου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων.

- Παπαγεωργίου, Α. 1975: Οι ξυλόστεγοι ναοί της Κύπρου, Λευκωσία: [χ.ό.].
- Παπαγεωργίου, Α. 2007: *Η Μονή του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη* (Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου), Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Ιερά Μητρόπολις Μόρφου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων.
- Παπαγεωργίου, Α., Μπακιρτζής, Χ. και Χατζηχριστοδούλου, Χρ. 2018: *Η εκκλησία της Παναγίας του Αρακος/The Church of Panagia tou Arakos*, Λευκωσία: Ίδρυμα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τράπεζας Κύπρου.
- Πελεκάνος, Μ. 2023: *Κατασκευαστική ανάλυση του δομικού συστήματος των ξυλόστεγων ναών της Κύπρου, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα: Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο.
- Περδίκης, Σ. 2014: *Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πεδουλά* (Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου), Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Ιερά Μητρόπολις Μόρφου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων.
- Περδίκης, Σ. και Μυριανθεύς, Δ. 2009: *Ο ναός της Παναγίας στον Μουτουλλά* (Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου), Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Ιερά Μητρόπολις Μόρφου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων.
- Φεραίος, Χ. 2009: *Ξυλόστεγος φραγκοβυζαντινή αρχιτεκτονική της Κύπρου*, Λευκωσία: Ιερά Αρχιεπισκοπή Κύπρου.
- Χατζηχριστοδούλου, Χρ. και Μυριανθεύς, Δ. 2002: *Ο ναός της Παναγίας της Ασίνου* (Οδηγοί Βυζαντινών Μνημείων της Κύπρου), Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Ιερά Μητρόπολις Μόρφου σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων.
- Χαψίδης, Κ. και Κατσούρης, Φ. 2023: *Γεωλογία και βυζαντινές εκκλησίες/Geology and UNESCO Byzantine Churches*, [χ.τ.]: Τμήμα Γεωλογικής Επισκόπησης.
- Christoforaki, I. 1996: "Cyprus between Byzantium and the Levant: Eclecticism and Interchange in the Cycle of the Life of the Virgin in the Church of the Holy Cross at Pelendri", *Επετηρίδα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών XXII*, 215-255.
- Sophocleous, S. 1998: *Panagia Arakiotissa, Lagoudera Cyprus: A Complete Guide*, Lefkosia: The Centre of Cultural Heritage.
- Stylianou, A. and Stylianou, J. A. 1997: *The Painted Churches of Cyprus: Treasures of Byzantine Art*, Nicosia: A. G. Leventis Foundation.
- Winfield, D. and Winfield, J. 2003: *The Church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudera, Cyprus: The Paintings and their Painterly Significance*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Zarras, N. 2010: *The Church of the Holy Cross at Pelendri*, Lefkosia: Holy Bishopric of Lemesos.

